

Ozren Biti, *Biti poznat. Celebrity kultura na hrvatski način*, Disput, Zagreb, 2024., 196 str.

Jačanje medijske kulture koju obilježava proces medijatazicije, prepoznatljiv u sve izraženijem utjecaju novih medija na društvenu konstrukciju svakodnevice, posljednjih je desetljeća snažno utjecao na razvoj novih smjerova u teorijskim istraživanjima slavni (engl. *celebrity studies*) koji sada uspostavljaju distinkciju između "kulture slavni" kao one koja počiva na "sustavu zvijezda", odnosno koja se bavi osobama koje su na neki način, najčešće kroz profesije u oblasti pop kulture, zaslužile svoju slavu, od "celebrity kulture", također usidrene u masovnim medijima, no s bitnim zaokretom u kojem se kroz proces tzv. celebrifikacije "obične" individue uspinju do statusa slavni osoba. Logikom globalizacije, procesi komodifikacije i komercijalizacije kao ključni uzroci nastanka različitih tipova *celebrityja* nisu zaobišli ni Hrvatsku, a ta prilično šarolika scena slavni, iznikla posljednjih desetljeća, ovim je izdanjem dobila i prvo sveobuhvatnije znanstveno tumačenje. Na podlozi relevantnih teorijskih polazišta o *celebrity* kulturi i komparativnog uvida u svjetske *celebrity* tokove, Ozren Biti ovim istraživanjem postavlja ključne smjernice za razmatranje ovog fenomena te osvjetljava lokalne i kulturološke specifičnosti njegove domaće inačice.

Jedna od specifičnosti *celebrity* kulture ogleda se u brzim mijenama trendova koji slijede ubrzan razvoj digitalne tehnologije, pa pojam slavne osobe doživljava neprestana proširenja i korekcije svojeg opsega, što uz pojavu medijske decentralizacije slavni u današnje doba svakako otežava teorijsko zahvaćanje fenomena te traži istraživačka i terminološka prilagođavanja. Svjestan toga, Biti u svojem istraživanju najprije nudi, kako će ih nazvati, teorijska mikro-polazišta u kojima se razjašnjava distinkcija između *celebrityja* i *mikrocelebrityja* (influenceri, blogeri, vlogeri, youtuberi i dr.), pri čemu potonji zauzimaju veći opseg suvremene *celebrity* sfere, a karakterizira ih komunikativna praksa temeljena na performansu privatnog sebstva i prisnija komunikacija s publikom, ali najčešće i kraći vijek trajanja slave, zbog čega se dio njih naziva i celetoidima. Jednako tako, pojmom *mikrocelebrityja* ovdje će se zahvatiti i sve osobe koje su do svoje poznatosti došle drugačijim putem od "klasičnih" *celebrityja*.

Premda su digitalni mediji, odnosno društvene mreže primarni prostor u kojem nastaju i djeluju *mikrocelebrityji*, Biti ispravno primjećuje kako, pogotovo u domaćem kontekstu, za potvrdu njihova statusa i širenje popularnosti i dalje ostaje važan medij televizije, a značajan utjecaj imaju i internetski portali i novine, pa se metodologija njegove analize uz praćenje tokova na društvenim mrežama temelji na zahvaćanju što većeg raspona tekstova na ovu temu, kao i televizijskih načina diseminacije u različitim tipovima *reality* emisija. Također, autora će zanimati kako se u domaćem kontekstu doživljava suvremena pojava profitabilnog influencerstva u kojoj "život postaje najdragocjenijim kapitalom", pa u analizi narativa o radu *mikrocelebrityja* razaznaje dva smjera: onaj kritizirajući kojim se upozorava na kulturnu i medijsku dekadenciju te degradaciju vrijednosti rada, ali i onaj koji pozitivno vrednuje nove oblike rada. Među polazišnim pozicijama ove studije zanimljiv naglasak daje uočavanje rascjepa između "zvjezdanog statusa" i društvene stvarnosti suvremene Hrvatske, u kojoj influencersko simuliranje lagodnog života

u situaciji masovnog iseljavanja i sistemskog obezvređivanja rada dobiva drugačije konotacije nego u razvijenijim zemljama. Uz navedeno, a ne manje važno, hrvatsku poslijeratnu stvarnost kontinuirano obilježavaju proizvodnje nacionalnih mitova, što će, kako će se vidjeti u poglavlju o popularnosti sportaša, u domaćem kontekstu rezultirati drukčijim uzrocima i tumačenjima celebritifikacije.

S obzirom na to da je ova knjiga usmjerena prvenstveno na hrvatski kontekst proizvodnje *celebrityja*, u ovom istraživanju autor svjesno nije uključio *celebove* s crvenog tepiha, poput glumaca ili megapopularnih pjevača (iako mnogi od njih na društvenim mrežama vode svoj influencerski život), već se usredotočio na izbor aktera različitih profila, odnosno iz različitih profesionalnih krugova, što je dobra odluka iz dva razloga: osim što se *celebrity* obrasci ponašanja kod popularnih glumaca ili pjevača mnogo manje razlikuju od njihovih svjetskih kolega, izbor već spomenutih sportaša, političara, liječnika, intelektualaca ili kuhara kao *slučajnih celebrityja* točnije pokazuje kako domaća kolektivistička kultura stvara vlastite junake, a na različitosti odabranih primjera lakše je ilustrirati i drukčije kulturne i medijske prakse, kao i društvene procese koji su doveli do stvaranja ovih *mikrocelebrityja*. Pojedina poglavlja knjige, dakle, posvećena su specifičnim vrstama *mikrocelebrityja*. Tako će nakon prve teme o influencerima *po sebi* (onih kojima je to i primarno zanimanje), uslijediti zanimljive analize posredno ostvarenih *mikrocelebrityja*.

Analizirajući medijske strategije praćenja dočeka naše nogometne reprezentacije nakon Svjetskog nogometnog prvenstva 2018. godine, koje su uključivale snažne vizualne podražaje i popratnu frazeologiju te uz naglašenu ritualnost samog događanja nogometaše promovirale u arhetip nacionalnih heroja, autor vješto prikazuje kako se medijskom intervencijom događa premještanje fokusa sa sportskih zasluga nogometaša na njihov patriotski potencijal. Daljnje razmatranje prati naknadne medijske prezentacije trenera Zlatka Dalića i pojedinih nogometaša koji su zadobili status *mikrocelebrityja*, čime se potvrđuje kako kulturu sporta u nas obilježava domoljubni narativ, neprekinut još od 1990-ih otkad nogomet igra važnu ulogu u integracijskim učincima, podgrijavajući nacionalni ponos u doba krize, a na korist političke vrhuške.

Zanimljivo polazište o društvenoj krizi kao pogonu za proizvodnju *mikrocelebrityja* nudi poglavlje o liječničkim zvijezdama tijekom tzv. koronakrize. Vodeći se činjenicom kako ni liječnici u tekućoj modernosti nisu izuzeti iz potrošačke logike, što dodatno osnažuje i poljuljana vjera u medicinsku znanost i liječničko zanimanje, autor u ovoj analizi polazi od strukturnog problema prožetosti suvremenog društva strahom i prijetnjama širokog spektra koje stvaraju permanentan osjećaj nesigurnosti i ranjivosti. Izvanredne situacije poput pandemije dodatno pojačavaju ove senzacije, pa nije neobično kako su u datom trenutku članovi liječničkog stožera Vili Beroš, Alemka Markotić i Krunoslav Capak rapidno stekli popularnost na temelju povjerenja javnosti u njihove odluke. No, kako autor pokazuje, njihovu statusu superheroja itekako su svojim alatima i metodama pomogli i mediji, čija se taktika (naglašavanje ekspertize, sporadično pojavljivanje detalja iz privatnog života i “toplih ljudskih priča o junacima i spasiteljima”) ovdje predočuje. Kroz temu *celebrity* liječnika Biti pokazuje kako smo kao društvo iznimno izloženi celebritizaciji – u prikazu fragilnosti slave i pada javnog povjerenja koje je uslijedilo protokom vremena vidljiva je nestalnost *celebrity* statusa, kao i ključna uloga medija u proizvodnji i potrošnji zvijezda.

Uznapredovali fenomen personalizacije politike, prisutan već godinama i na svjetskoj političkoj sceni, i u nas se ogleda kroz veći interes medija za osobnost i privatnost političkih kandidata nego za programe njihovih stranaka. Jednako tako, bilježi se migriranje javnih osoba kroz kulturna polja, a izvrsnim odabirom Miroslava Škore kao “prenositelja zvuka tamburice”, instrumenta koji zauzima snažno simboličko mjesto u patriotskoj glazbi, daje se primjer kontaminiranosti politike šoubiznisom. Biti analizira koliko je Škorino političko djelovanje obilježeno

slavom proizašlom iz glazbenog miljea te kako se povezanost tih dvaju polja reprezentira, ali i generira putem medija. U prikazu toga kako se pjevačeva diskografija pretvara u političku biografiju, jedan od naglasaka stavljen je na važnost afektivne dimenzije glazbe koja računa na emotivnu privrženost poklonika i u političkom polju, odnosno na iracionalnu reakciju birača. Istodobno, kako će pokazati autor, okoristivši se svojim *celebrity* kapitalom i koristeći glazbu kao svojevrsni štiti, Škoro utjelovljuje lik populističkog političara autsajdera koji "izbjegava eksplicitno svjetonazorsko opredjeljivanje", što bi, da nije duboko tragično po naše društvo u kojem je ovaj pjevač ušao u drugi krug izbora za predsjednika države, bilo i komično.

Širenje polja gastronomije i društveni uspon kulinarske struke do statusa prestižne profesije, koje u medijskom smislu započinje knjižnim izdanjima te uskoro biva osnaženo kulinarskim *reality showovima*, a kod mlađih generacija kuhara i nastavkom interakcije putem društvenih mreža, još je jedna tema ove knjige. Izlazak kulinarskih *chefova* iz kuhinje i restorana u javni, medijski prostor i na domaćem je terenu postalo trendom posljednjih godina. Cijena medijske slave takva je da njihova primarna profesionalna kvaliteta pada u drugi plan, no za opstanak u sferi poznatosti, u kojoj se nisu svi kulinarski *chefovi* snašli i uspjeli zadržati, važan je i visok stupanj prilagodljivosti i usklađivanja vlastite persone s komodifikacijskim procesima svojstvenima industriji zabave, kakav posjeduje nekoliko kulinarskih *celebrityja* u nas, kao što je na primjer Tomislav Špiček, čiji se uspon popularnosti detaljnije analizira u ovom poglavlju.

Tipologiju *mikrocelebrityja* u domaćem javnom prostoru zatvara dobro elaborirana rasprava o javnim intelektualcima u Hrvatskoj. Problemski postavivši tezu o (ne)postojanju hrvatskih javnih intelektualaca, pri čemu se referira na opravdane kritike Miljenka Jergovića i Viktora Ivančića upućene medijski eksponiranim političkim analitičarima, Biti istodobno kritički sagledava i težnju te dvojice autora da u svojoj ocjeni domaćeg javnointelektualnog polja ostanu na izvanjskom položaju, prizivajući Foucaultovu misao kako je takvo što neostvarivo jer i intelektualci, upleteni u sistem moći, režim mogu razotkrivati samo iznutra. Kroz teoriju "plutajućih označitelja" poput širine angažiranosti, autonomnosti i kritičnosti Biti definira javnog intelektualca, no već na samom početku ustanovljava kako nekadašnji, "organski" intelektualci više ni ne mogu postojati u današnjem medijski i konzumeristički oblikovanom svijetu koji potkopava njihov elitistički monopol. Banalizacija intelektualnog angažmana u tabloidnoj kulturi 21. stoljeća zapravo je neupitna, no ova se analiza više usredotočuje na načine pojavljivanja, vidljivosti i djelovanja domaćih intelektualaca u javnom prostoru, odnosno načine na koje se ostvaruje (kakva-takva) afirmacija stručnosti među nestručnom publikom. U tu svrhu autor razmatra sve platforme koje javni intelektualci u nas koriste, a među kojima dominiraju tri tipa obraćanja koji će posredno dovesti do njihove manje ili veće celebrifikacije. Za primjer uloge komentatora u televizijskim razgovorima uzima se Žarko Puhovski, kojem status u ovom mediju osiguravaju njegovo umijeće govorništva, profesorski gard i kredibilitet. Popularna forma pisanja kolumni u domaćem primjeru najčešće rezultira promoviranjem pisaca u javne intelektualce, kao što je to primjer s Miljenkom Jergovićem, Antom Tomićem i Juricom Pavičićem. No, kako će primijetiti autor, pod pritiskom medijskih korporacijskih giganata koji su im ujedno i poslodavci, njihova pozicija ostaje daleko od one intelektualca-revolucionara. Kao primjer kolumnista koji se po pitanju provokativnosti izdvaja od ostalih autor ističe Borisa Dežulovića. Na kraju, obraćanje putem otvorenih pisama koje prate intervjui i izjave u medijima treći je modus operandi hrvatskih intelektualaca, za koji se kao primjer navodi znanstvenik Ivan Đikić, u čijem se neuspješnom pokušaju da uzdrma političke vlastodršce zapravo potvrđuje ranije spomenuta banalizacija uloge intelektualca danas, te ponovno ogleda Foucaultova tvrdnja o nepremostivom problemu intelektualca, ma koliko medijski bio eksponiran, da promijeni politički, ekonomski i institucionalni režim proizvodnje istine.

Svojom teorijskom utemeljenošću i reprezentativnim odabirom tipova *mikrocelebrityja*, ova kulturološkoantropološka studija izvrsno ocrta kulturne specifičnosti hrvatskog medijskog

pejzaža, kritički pronicući i u kompleksne društvene procese koji mu *predleže*. Oprimjerenjem glavnih teza konkretnim primjerima autor ukazuje na to kako i u globalnim trendovima *celebrity* kulture postoje mnoge (sub)nacionalne varijante te nudi vrijednu metodologiju i poticaj za daljnja istraživanja intimizacije javne sfere i inflacije popularnosti u dobu u kojem se društvo “preobražava u tržište, građanin u potrošača, javno u privatno a informativno-obrazovno u komercijalno”.

Ljubica Anđelković Džambić

Balkanska ruta. Pojmovnik europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU, ur. Marijana Hameršak, Iva Pleše i Tea Škokić, Sandorf, Zagreb, 2024., 350 str.

U razdoblju kada se europske zemlje u migracijskom kontekstu ponovno počinju zatvarati prema strancima te kada se pojačavaju *iregularizirani* ulasci na prostor EU objavljuje se knjiga *Balkanska ruta: pojmovnik europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU* koju su uredile Marijana Hameršak, Iva Pleše i Tea Škokić, a koja nudi pregled i definiciju osnovnih pojmova vezanih za ovu specifičnu problematiku, razdoblje i prostor. Dvanaest autora – Marijana Hameršak, Teodora Jovanović, Uršula Lipovec Čebren, Bojan Mucko, Duško Petrović, Mojca Piškor, Iva Pleše, Romana Pozniak, Marta Stojić Mitrović, Tea Škokić, Jelka Zorn i Drago Župarić-Ilić – okupljenih oko projekta “Europski režim iregulariziranih migracija na periferiji EU: od etnografije do pojmovnika” Instituta za etnologiju i folkloristiku, samostalno i u suautorstvu opisalo je i definiralo 22 pojma vezana za balkansku migracijsku rutu te nezakonite i iregularizirane ulaske u Republiku Hrvatsku, uz proširenje konteksta na susjedne zemlje – Srbiju, Sloveniju te Bosnu i Hercegovinu.

Europski kontekst u koji se uklapa knjiga okarakteriziran je vraćanjem graničnih kontrola u Njemačkoj s ciljem ograničenja ilegalnih migracija, povećanom naknadom za dobrovoljni odlazak migranata koji nemaju posao iz Švedske (po uzoru na Dansku), prihvatnim centrom za migrante koji u Albaniji gradi Italija, uvođenjem izvanrednog stanja u Nizozemskoj kako bi se otvorila mogućnost izuzimanja od politike EU prema azilu i migracijama, a koji su tek neki od primjera uvedenih promjena migracijskog režima u Europi.

Prema podacima u izvještaju Hrvatskog pravnog centra,¹ u 2023. godini u Republici Hrvatskoj zabilježen je značajan porast nezakonitih/iregulariziranih ulazaka od 37% u odnosu na 2022. godinu. Dodatno, bilježi se porast broja tražitelja međunarodne zaštite u odnosu na

¹ HPC (2024). The Croatian Asylum System 2023 – National report, <https://www.hpc.hr/en/2024/07/18/national-report-on-the-asylum-system-2023/>.

prethodnu godinu za 429%. Ukupno 68.114 osoba izrazilo je namjeru podnošenja zahtjeva za međunarodnu zaštitu. Što se tiče *pušbekova* (str. 171), izvješće pučke pravobraniteljice za 2023. ukazuje na značajan pad broja podnesenih pritužbi, nastavljajući trend zabilježen u 2022., iako uz određeni porast prema kraju godine. Osim toga, podaci Danskog vijeća za izbjeglice pokazuju da se broj prijavljenih odbijanja smanjio za 4% u 2023. u usporedbi s 2022. godinom.

Ovo su ukratko podaci koji oslikavaju trenutačni kontekst u kojem se odvijaju iregularizirane migracije, kontekst u kojem svoju primjenu nalazi i ova važna knjiga. Tiskano izdanje *Pojmovnika* moguće je proširiti internetskom verzijom u obliku *e-Erima*, koji je donekle drukčiji od tiskanog izdanja i pruža praktično interaktivno sučelje, no i skraćeni sadržaj natuknica. Tiskano izdanje dublje ulazi u problematiku 22 pojma: autonomija, čekanje, detencija, eksternalizacija, gej, humanitarizam, industrija, izbjeglištvo, izbris, kamp, ograda, preseljenje, prisila, pušbek, ranjivost, ruta, smrt, solidarnost, spašavanje, spektakularizacija, zdravlje i zona. Pritom se nudi obilje relevantnih informacija ne samo o iskustvima izravno povezanim s balkanskom rutom već se upućuje na šire prostorne i vremenske kontekste što predstavlja vrijedan komparativni moment.

S pitanjima pojačanog dolaska i prolaska izbjeglica ponovo smo se u većem obimu susreli tijekom *dugog migracijskog ljeta* koje je bilo svojevrsna prekretnica u suvremenim istraživanjima migracija. Iako određenje ovoga pojma nalazimo u formi natuknice na *e-Erimu*, sustavno se provlači kroz tiskano izdanje *Pojmovnika europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU*. Za znanstvenike sklonije kvantitativnim (posebno sociološkim) istraživanjima kojima je potrebno uklapanje rezultata u društveni kontekst, ovaj *Pojmovnik* upravo to pruža – uvid u jednu kompleksnu situaciju koja se kroz opisane pojmove uvijek iznova preklapa i povezuje u cjelinu koja oslikava situacije i iskustva migracija prvenstveno, no ne i isključivo, izbjeglica koji na iregularizirani način ulaze na prostor Hrvatske, na prostor Europske unije, uz važni prikaz iskustava iz susjednih zemalja na ruti: u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Sloveniji.

Dopuna definicija i teorijskih konceptualizacija obrađenih pojmova pojačana je istraživačkim materijalima kroz isječke iz intervjua te kroz pojedinačne priče i iskustva konkretnih osoba nakon kojih je teško ostati ravnodušan i nepristran. Ipak, autori objektivno i iz različitih pozicija pristupaju analiziranim pojmovima upućujući osim na obuhvatan referentni znanstveni korpus (više od 500 referenci) i na relevantne zakone, odluke, izvješća i druge propise kojima se uređuju režimi migracija (gotovo 100 dokumenata) te na internetske izvore izravno povezane s pojedinom natuknicom, primjerice novinarske tekstove (255 izvora).

Pojmovnik donosi niz novih pojmova koji su formirani upravo u kontekstu balkanske rute – primjerice gej, pušbek i spektakularizacija. Uz to, druge “poznate” pojmove poput na primjer autonomije, humanitarizma, izbjeglištva i solidarnosti pozicionira i uklapa u novi kontekst balkanske rute. U nastavku se ukratko osvrće na neke od trenutačno najrelevantnijih pojmova u sociološkim istraživanjima prisilnih migracija – to su izbjeglištvo, ograda/eksternalizacija, solidarnost i spektakularizacija.

Mnogo je tekstova usmjereno definiranju pojma izbjeglica i njihovoj razlici od drugih kategorija migranata. Najčešće vezano za pitanja ontološke sigurnosti koja proizlazi iz neprihvaćenih etnonacionalnih obilježja ili pripadnosti određenim društvenim skupinama izbjeglištvo je primarno postavljeno kroz definiciju UN-a iz 1951. godine. Ono što je važno, a na što upućuje *Pojmovnik* (str. 110), jest nužnost redefiniranja pojma izbjeglica u suvremenom kontekstu na način da uključi i osobe koje su u riziku od siromaštva, tj. materijalne deprivacije ili okolišnih/ekoloških neprilika, poglavito imajući u vidu da se kroz definicije izbjeglica implementiraju različiti mehanizmi kontrole izbjegličke populacije.

Novi pakt o migracijama i azilu EU ne polazi od definicije izbjeglica, već od mehanizama zaštite država članica i upravljanja migracijama, tj. uspostave migracijskih *režima*. Svrha je tog

sustava pružiti potporu državama članicama koje su suočene s velikim migracijskim pritiscima i “štite naše vanjske granice”.² Uz to osobama koje pristižu u EU pruža sigurnost i jasnoću, a Europljanima jamči da se migracijama upravlja na učinkovit i human način, potpuno u skladu s “našim vrijednostima” i međunarodnim pravom. Tu dolazimo do drugog seta pojmova – ograde (str. 139) i eksternalizacije (str. 49). Od 2015. godine ograde se počinju manifestirati kao fizičke granice, kroz njihovu materijalizaciju u zidove i žice između država na ruti. Hrvatska je imala iskustvo s obje strane ograde: prvo kao posljednja zemlja prije ulaska u Schengen u vrijeme dugog migracijskog ljeta 2015., a od 2023. godine kao vanjska granica EU. U oba se slučaja pokazala kao vrlo učinkovita u transferu osoba koje prelaze državnu granicu – u prvom slučaju organiziranim prijevozom dalje u Europu, u drugom (i neposredno prije njega) pušbekovima u države iz kojih osobe prelaze granicu – najviše u Bosnu i Hercegovinu. Iz pozicije osoba koje prelaze ogradu pojam upućuje na improvizaciju i prilagodbu, odnosno na konstantno pregovaranje na granicama i fluidnost koji se realiziraju kroz pojmove gejma i gejmfikacije (str. 63) – opetovane pokušaje prelaska granica kroz konotaciju igre u situaciji koja se ne može opisati kao zabava.

Nadalje, u kontekstu industrijalizacije humanosti razvidno je da propada institucionalna solidarnost (str. 227) koliko god da se teži definirati je i uklopiti u migracijske režime. Pakt o migracijama³ solidarnost definira kao “fleksibilnost za države članice kako bi mogle pokazati solidarnost s državama članicama izloženima migracijskom pritisku kroz: premještanje nedavno pristiglih osoba, hitnu operativnu potporu, dugoročnu potporu izgradnji kapaciteta za postupke azila, prihvata novopridošlih osoba ili operacije vraćanja, suradnju sa zemljama koje nisu članice EU-a kako bi se države članice lakše nosile sa specifičnim migracijskim trendovima te se predlaže novi pristup migracijama kako bi se izgradilo povjerenje na temelju učinkovitijih postupaka i postigla nova ravnoteža između kolektivne odgovornosti i solidarnosti”. Primjeri država članica iz uvodnog dijela ukazuju upravo na suprotno – upućuju na zatvaranje i promociju populističkih diskursa u prezentaciji migranata.

Što nas dovodi do zadnjeg izdvojenog pojma – *spektakularizacije* (str. 245). Istraživanja pokazuju da su medijski prikazi izbjeglica i migranata skloni prenamaglašavanju određenih karakteristika migranata – što se ističe i u *Pojmovniku*, te da ih građani doživljavaju na način da su migranti u medijima češće prikazani u negativnom svjetlu. “Spektakle koji se priređuju za publiku” (str. 245) nerijetko kroz medijski prostor eksploatiraju razni politički dionici kako bi “upozorili” na razne prijetnje koje dolaze s migrantima. S druge je strane nevidljivost i anonimizacija ljudi o kojima se izvještava, poglavito u priopćavanju nesreća na migracijskoj ruti. To je, kako se ističe u *Pojmovniku*, vrlo čest slučaj u priopćavanju o smrti na granicama (str. 209) gdje se osim brojeva u spektakularizacijama stradavanja često mobiliziraju i djeca. Spektakularizacija u medijima, autori ističu, ne nalazi odjeka u službenim statistikama u kojima ovi slučajevi ostaju nevidljivi i često svedeni u kategorije koje nisu ni povezane s migracijom.

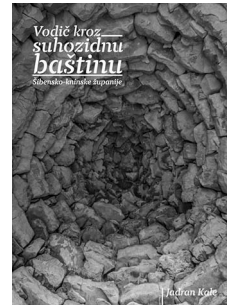
Općenito gledano, kao što i urednice upućuju, knjiga *Balkanska ruta: pojmovnik europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU* može se razmatrati kao niz radova okupljenih u zbornik, ali i kao autorska knjiga čija se poglavlja ne moraju čitati u slijedu. Bez pretenzije da obuhvati sveukupnost migracijskih režima o kojima raspravlja, *Pojmovnik* može, ako ne već do kraja rasvijetliti kompleksnu dinamiku procesa i dionika uključenih u iregularizirane migracije, barem potaknuti na nova promišljanja te pružiti temelj za daljnja istraživanja u ovom području.

Margareta Gregurović

² https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-of-life/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_hr.

³ Ibid.

Jadran Kale, *Vodič kroz suhozidnu baštinu Šibensko-kninske županije*, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 2023., 97 str.

U travnju 2023. godine, dva mjeseca uoči izlaska iz tiska ove publikacije, u Srimi kod Šibenika održan je znanstveno-stručni kolokvij “Crowdsourcing Landscapes – digitalno bilježenje krajo-lika” organiziran povodom desete godišnjice rada suhozidnog geoportala *Suhozid.hr*, u čiji rad je od samih početaka uključen autor *Vodiča* Jadran Kale, šibenski etnolog, kustos Muzeja grada Šibenika i profesor na Odjelu etnologije i kulturne antropologije Sveučilišta u Zadru.

U moru sličnih događanja znanstvenih skupova, okruglih stolova, seminara i promocija, ovaj se osim tematikom (dodatno populariziranom nakon zaštite vještine gradnje u suho na nacionalnoj i međunarodnoj razini) istaknuo i neobičnim odabirom lokacija održavanja. Umjesto prostora kakve dvorane ili knjižnice, izlaganja su se održala ispred i unutar dvije imponantne suhozidne građevine – Čačine gomile i Domaćinove bunje – najveće i najviše nepravo svode-ne suhozidne građevine u Hrvatskoj. Domaćinova bunja je već godinama poprište suhozidnih radionica, predavanja i izložbi (te jednog suhozidnog prvenstva) koje autor organizira u suradnji s matičnim muzejom i lokalnom zajednicom.

Nova knjiga Jadrana Kale *Vodič kroz suhozidnu baštinu Šibensko-kninske županije* objavljena je u lipnju 2023. u nakladi Muzeja Grada Šibenika i prvi je regionalni suhozidni vodič te još jedan autorov doprinos osvješćivanju i valorizaciji suhozidne graditeljske baštine, i to ne samo u okviru matične mu županije.

Tiskan u 300 primjeraka, *Vodič kroz suhozidnu baštinu* na 97 stranica predstavlja jedinstven uvid u raznolikost te rasprostranjenost različitih pojavnosti suhozidne gradnje na teritoriju Šibensko-kninske županije. U bogato ilustriranom vodiču sa 160 fotografija kroz 14 tema je predstavljeno 59 lokaliteta čiji popis autor navodi na kraju knjige, a isti su obilježeni i na priloženom zemljovidu. Svako od navedenih lokacija može se detaljnije pristupiti preko suhozidnog geoportala, čija baza uz izdvojene šibensko-kninske lokalitete navedene u knjizi sadrži ukupno više od 3000 unosa na području Hrvatske. Od zida, staze, bunara i bunje do zamki za jegulje, sedrenih svodova i vapnenica, zastupljeni su otoci, obala i zaleđe, a velik dio istaknutih lokaliteta u ovom se vodiču prvi put predstavlja javnosti.

Autor istaknute lokalitete obrađuje kroz 14 tema (Gomile, Međaši, Statika, Spoj, Voda, Obala, Staze, Stanovanje, Vjera, Rat, Rodni suhozidi, Volumen, Urbanizam, Razvoj) s jasnom strukturom od 5 dijelova (Povijest, Smještaj, Oblik, Zaštita i održavanje i Perspektive) kako bi predstavljanje svakog bilo ujednačeno, te čitatelju olakšano snalaženje u knjizi. *Vodič* završava poglavljem “Pobaštinstvenje suhozida”, nakon kojega su izloženi “Uzori i izgledi iz najboljih praksi diljem svijeta”, “Rječnik važnijih pojmova”, pregledna kartu s popisom lokaliteta spomenutih u *Vodiču* te njihovom lokacijom unutar županije, Kronologija prikazanih mjesta i napomene s literaturom.

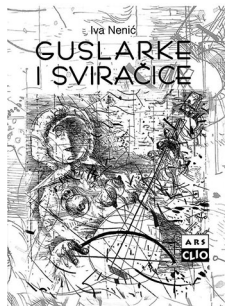
Možda će činjenica da je određeni lokalitet uvršten u ovaj vodič potaknuti čitatelja da zagazi izvan službenih turističkih ruta i posjeti ga te potaknuti i lokalnu zajednicu makar na uređenje

staze koja vodi do njega ili na postavljanje informativne ploče, što će kasnije možda privući neke nove korisnike. Upravo su izlazak iz anonimnosti određenih lokaliteta i sretne slučajnosti doveli do zaštite i očuvanja nekih od najreprezentativnijih krajolika i građevina, kako autor navodi u uvodnom poglavlju, a ovdje vrijedi dodati i da je monumentalna Čačina gomila u Srimi s početka priče inicijalno bila u zoni turističke izgradnje, a od bagera ju je spasilo uvrštenje u Registar kulturnih dobara.

Stručna izlaganja u suhozidnom poljskom skloništu u nekadašnjem masliniku i ovaj vodič svojevrstne su posvete su i prostoru i ljudima koji su ga kultivirali, a sam autor koji kroz dugogodišnje bavljenje ovom temom postaje njihovim glasnogovornikom ne propušta istaknuti dosad zanemarene i napuštene dijelove graditeljskog nasljeđa, naglasiti njegove potencijale te možda najvažnije – nove mogućnosti reinterpretacije (ali i izazove do kojih dolazi).

Stil pisanja između znanstvenog i umjetničkog također pokazuje kako autora tema prožima u svakom pogledu, pa tako poglavlja u *Vodiču* nisu tek neki suhoparni znanstveni tekst, prožeta su emocijom prema ovom dijelu graditeljskog nasljeđa koju Jadran Kale godinama pokazuje na terenu i iza kamene katedre (ili u sjeni katedrale).

Jelena Kulušić

Iva Nenić, Guslarke i sviračice na tradicionalnim instrumentima u Srbiji. Identifikacija zvukom, Beograd, Clio, 2019., 299 str.

Guslarke i sviračice na tradicionalnim instrumentima u Srbiji: identifikacija zvukom, knjiga etnomuzikologinje Ive Nenić, objavljena 2019. u nakladničkoj kući Clio, rezultat je dvadesetogodišnjeg istraživanja u svrhu doktorskog rada obranjenog 2015. godine pri Katedri za etnomuzikologiju na Fakultetu Muzičke umetnosti u Beogradu.

Predstavlja značajan doprinos etnomuzikologiji ovih prostora i prvi rad ovakvog obujma o ženskom instrumentalnom muziciranju. *Guslarke i sviračice* ne samo da su detaljna studija arhivskih izvora i rekonstrukcija povijesti ženskog muziciranja od srednjovjekovlja pa do suvremene prakse već postavlja nove, proširene perspektive sagledavanja teme, uvodeći diskurse iz feminističke teorije, strukturalističko-materijalističke teorije identiteta i *queer* teorije, oslanjajući se na Althussera, Foucaulta, Judith Butler itd.

Organizirana je u pet poglavlja, od kojih prva dva donose teorijske pozicije, koje nadalje kroz treće (“Genealogija i povijest ženskog instrumentalnog muziciranja”) i četvrto poglavlje (“Suvremeno ženskog instrumentalno stvaralaštvo”) ilustriraju i analiziraju glazbeno djelovanje na primjerima žena sviračica, s osvrtom na društvene i vrijednosne sudove razdoblja u kojima su

guslarice i sviračice živjele, odnosno žive. Peto poglavlje donosi sistematizirane zaključke, kraći opis metodologije rada, kao i poziv struci za novim, proširenim viđenjima etnomuzikologije, u kojima njezina uloga neće biti samo arhivistička, već transdisciplinarna, obogaćena teorijskim aspektima unutar kojih bi struka trebala artikulirati vlastite pozicije spram konteksta i subjekta svog proučavanja.

Izdanje je popraćeno notnim zapisima, većinom iz istraživačke građe Ive Nenić, kao i popratnim arhivskim fotografijama žena sviračica i fotografijama s terenskih istraživanja.

U prvom poglavlju "Status ženskog izvodaštva u diskursima kulture i nauke" autorica obrazlaže razloge nastanka studije, svoju istraživačku poziciju te pristupe i metode na kojima se rad temelji. Donosi teorijsko-povijesni pregled proučavanja teme roda i ženskosti u etnomuzikologiji, preispituje kulturalni konstrukt ženskosti analizirajući starije i suvremene tekstove lokalnih etnografa.

Odmičući se od pozicije "neutralnog" promatrača i "objektivnog" autoriteta, autorica donosi kritiku dosadašnje etnomuzikološke prakse u kojoj prevladavaju nerefleksivni reprezentacijski modeli temeljeni na romantičarsko-pozitivističkim stavovima i modalitetima proučavanja tradicijske kulture, naspram refleksivnog pogleda koji bi temu ženskog muziciranja trebao sagledati u kontekstu različitih društvenih ideologija u okviru patrijarhalnog poretka.

Kao svrhu knjige autorica navodi otvaranje prostora za temu ženskog muziciranja unutar teorije kroz autokritički orijentiranu etnomuzikologiju, gdje njezina uloga nije arhiviranje nacionalne kulture, već spoj etnografske i teorijske prakse te angažirani istraživački pristup etnomuzikologa u zajednici kroz poticanje zastupljenosti ženskih sviračica u dominantnim reprezentacijskim modelima znanosti kao i unutar izvedbenih praksi.

Nadalje, autorica postavlja povijesni pregled feminističke teorije u etnomuzikologiji (Ellen Koskoff, Veronica Doubleday) i bilješke o utjecaju rodnih društvenih koncepata na određenu muzičku prasku, zajedno s, kako autorica kaže, "oskudnim" bilješkama koje je lokalna etnomuzikologija na temu ženskog muziciranja u Srbiji i na Balkanu ostavila, gdje se sviračice gotovo isključivo prikazuju kao anomalija, na rubovima reprezentacijskog diskursa.

Kao prvo ozbiljnije kritičko razmatranje teme rodnih identiteta u instrumentalnoj tradicijskoj glazbi na području bivše Jugoslavije autorica ističe rad hrvatske etnomuzikologinje Naile Ceribašić, "Između etnomuzikoloških i društvenih kanona: povijesni izvori o sviračicama narodnih glazbala u Hrvatskoj", koja prva primjećuje kako nevidljivost sviračica u pisanim izvorima ne odražava stvarnu situaciju na terenu, već da je njihova marginalizacija posljedica vladajućih društvenih kanona.

U poglavlju "Identifikacija i muzičke prakse" autorica se bavi problemima konstruiranja identiteta naspram pojma *interpelacije*. U okvirima lokalne etnomuzikologije uočava nedostatan interes za tu temu, a kao primjer globalne etnomuzikološke scene navodi tekst Thimotyja Ricea, koji još 2010. godine u međunarodnom časopisu *Ethnomusicology* primjećuje nedostatak refleksije u promatranju razina identiteta u etnomuzikološkoj praksi.

Kroz raspravu razvija tri moguće perspektive sagledavanja odnosa identiteta i muzike. I to kroz: teorijske prakse izvan etnomuzikologije (strukturalni funkcionalizam, sociološka teorija prakse, interpretativna antropologija, semiotika), zasebne teorije identiteta u pojedinačnim disciplinama i etnomuzikološki etnografski uvid u muziku (str. 29).

Kako bi se tema identifikacije preko muzike obuhvatila šire, autorica predlaže uvođenje strukturalističko-materijalističkog viđenja subjekta unutar ideologije u svjetlu identifikacije, uvodeći Althussera, u čijim radovima nalazi posebnu vrijednost za tumačenje muzike kao

društenog označitelja. Kroz koncept *interpelacije*, prema kojemu se subjekt rađa uronjen u ideologiju, a interpelacija predstavlja ideološki i materijalistički imperativ koji nas prisiljava da postanemo svjesni pozicije subjekta, ideologija doslovno poziva individuu, individua se prepoznaje u ideologiji i uz nju gradi stavove, znanja i pretpostavke i time postaje subjekt u pravom smislu te riječi (str. 30).

Michel Pêcheux, Althusserov sljedbenik, dodaje obrat odnosa subjekta naspram ideologije. Pojmom *disidentifikacije* i *kontraidentifikacije* Pêcheux označava oglašivanje ili opiranje spram ponuđenih "ideoloških poziva". Naslanjajući se na Pêcheuxa, autorica implementira modele disidentifikacije i kontraidentifikacije putem muzike na primjerima guslarica i sviračica. Kroz analizu intervjua i biografskih podataka pokazalo se da sviračice ne probijaju kliše svjesno, ali samim *opstajanjem* u neheteronormativnoj poziciji subvertiraju ideološko polje iznutra.

Zbog utopljenosti ženskog iskustva muziciranja u povijesno dominantno muško iskustvo, zadaća refleksivne etnomuzikologije bila bi, kao prvo, ispunjavanje izostavljenih aspekata ženskog muziciranja, tj. dekonstrukcija sistema koji uređuje reprezentacijske modele, i kao drugo, pronalaženje modela koji će žene prikazati ne kao subjekte "uhvaćene u mreži" ideologije, već svu kompleksnost subjekta koji stoji na raskrižju osobnog i društvenog.

Treće poglavlje "Genealogija ženskog instrumentalnog izvodaštva" donosi povijesni pregled ženskog instrumentalnog muziciranja počevši od srednjeg vijeka pa do 20. stoljeća, s posebnim naglaskom na 19. stoljeće kada je jedan od glavnih ciljeva etnografske struke s ovih prostora bila izgradnja nacionalnih i kulturnih identiteta.

Prve materijalne dokaze o ženskom muziciranju nalazimo u sakralnoj umjetnosti, na bizantskim srednjovjekovnim freskama, u prikazima (mješovitih) grupa muzičara. Kasniji povijesni izvori iz vremena otomanske vladavine opisuju ženske grupe muzičarki, koje su svirale isključivo ženama (poput romskih ženskih čalgija), koje su u toj polujavnoj sferi opstale sve do 19. stoljeća (str. 59).

Slijepice guslarice ("slepice") u dosadašnjem etnografskom bilježenju prikazivane su uglavnom kao rubni segment tradicije, iako je Vuk Karadžić značajan broj pjesama zapisao upravo od guslarica, a kao glavne kazivačice navodi "slepu Živanu" (Živana Antonijević ? – 1828.), "slepu Jecu" (Jelisaveta Marković ? – 1828.), "slepu Stepaniju" i "slepu iz Grgurevaca".

Slijedeći trag ostalih etnoloških i putopisnih tekstova nastalih za vrijeme Vuka, autorica iščitava stav o guslaricama kao lualicama, ženama nižeg društvenog statusa koje su zbog svog fizičkog nedostatka bile prisiljene zarađivati za kruh proseći i svirajući uz gusle. Odjek takvog vrijednosnog sustava zadržao se i danas u jeziku: "slepica" osim slijepa žena označava i siromašnu žensku osobu. S druge strane ovog vrijednosnog sustava, prateći biografske izvore, saznajemo da su guslarice "slepa Živana" i "slepa Jeca" imale odnos učiteljice i učenice što pokazuje ozbiljnost i posvećenost u pristupu tom zanatu. U prilog tome govore i razni povijesni izvori o neformalnim bratovštinama i školama (npr. iriška akademija, škola u Slankamenu...) koje su njegovale "tajne zanata" sviranja i pjevanja uz gusle i okupljale nemali broj guslarica.

Osim Vukovih kazivačica, svakako bi trebalo spomenuti guslaricu "slepiku Ružicu", koju Maksim Ranković u prepisci s Vukom Karadžićem naziva "Omirom (Homerom) srpskih šljepica", kao i "tetka Nagu", crnogorsku slijepu guslaricu čije umijeće ističe slavist Pavel Rovinski.

Iščitavanjem fragmentiranih povijesnih izvora može se zaključiti kako je za vrijeme otomanske vladavine položaj slijepice guslarice u društvu bio niži (radi mane vida) od "valjane" žene, ali joj je s druge strane zbog muzičke izvrsnosti i vještine dozvoljen pristup javnom prostoru koji je bio rezerviran za muškarce. Dok se s devetnaestim stoljećem i uspostavljanjem kanonskih

nacionalnih kultura na slijepu guslaricu gleda kao eksces guslarske prakse, iznimku koja se ne uklapa u novonastale reprezentacijske modele i muškog guslara kao njezina simbola.

Kroz poglavlje “Savremene muzičke prakse sviračica” Iva Nenić donosi prikaz vlastitih istraživanja suvremenog ženskog instrumentalnog stvaralaštva kroz transkribirane osobne iskaze sviračica različitih starosnih dobi i socijalnog statusa obogaćene autoričnim komentarima. Četvrto poglavlje daje nam intimnije i osobnije objašnjenje pojma “interpelacije putem muzike”, na slučajevima procesa postajanja sviračicom te konkretnih događaja u životu sviračica kada su prvi put osjetile “poziv na identifikaciju”, odnosno snažnu želju za sviranjem instrumenta. Valja napomenuti kako je u znanstveno-istraživačkom radu zastupljena metoda “višestrukog slučaja”, odnosno ponovljenih intervjua, koji omogućava individualizirani pristup osobnih iskustava i saznanja, a temelji se na osobnom odnosu istraživačice i sviračice (za razliku od konvencionalne studije slučaja).

Analiza društvenih dinamika i stavova o ženskom instrumentalnom muziciranju izvedena je kroz spomenute identifikacijsko-interpelacijske modele koji nam daju pregled vladajućih vrijednosnih sudova i društvenih okolnosti koje su ženu sviračicu stavile u poziciju ili vječnog izuzetka ili uvijek “prvu” (pa su tako i Olga Kovačević, suvremena mlađa guslarica i Bojana Peković bile proglašene kao prve guslarice u Srbiji, jedna u 21. stoljeću, druga u 19. stoljeću).

U okviru društvenih transformacija postsocijalističkog perioda i neotradicionalnog oživljavanja tradicijske muzike (koja kreće od devedesetih godina 20. stoljeća) javlja se mekši pristup rodnom identitetu izvođača, a izvođačicama dopušta širi prostor djelovanja, ali često s naglaskom kako se radi o ženskoj izvođačici. Dakle, ponovno se na sviračicu gusala ili frule gleda kao na izuzetak zbog njezine “neuobičajene” vještine sviranja na “muškom” instrumentu, čime se dodatno potvrđuju naslijeđene paradigme prethodnih ideologija. Žensko sviranje tolerira se dok god ispunjava ulogu “čuvarice tradicije”, a njezin se status modificira prema trenutnim potrebama društvenih diskursa vladajućih ideologija.

U etnografskoj znanosti žensko instrumentalno muziciranje ostaje uglavnom na marginama znanstvene prakse, sa stajalištima da ono postoji, ali nije uobičajena pojava. Autorica osvjetljava ove mehanizme koji upijaju dominantna stajališta i proučavaju samo najvidljivije oblike prakse, a izuzetke tretiraju kao odstupanja od norme. Predlaže ponovno promatranje sakupljačke građe koje, u istraživačko-arhivskom smislu, treba imati na umu ideološke strukture u kojima se znanstvena strategija stvara. Da bi to postigla, etnomuzikologija kao znanost treba proširiti opseg izučavanja na različite discipline, što zahtijeva pomak u strukturi razmišljanja.

Ovdje bi trebalo spomenuti rad i praksu bosansko-hercegovačke umjetnice Lale Raščić, koja se kroz svoje kontinuirano umjetničko istraživanje pod nazivom *Egzoneracija tradicije* bavi rubnim ženskim muzičkim praksama kritički se osvrćući na povijest i sadašnjost tradicije. Izložba *Smijeh Meduze* održana u Galeriji Nova u Zagrebu u studenom 2022. godine u produkciji kustoskog kolektiva WHW (Što kako & za koga?) velika je samostalna izložba Lale Raščić u kojoj se spajaju dva rada; *GORGÓ* (2019–2021) i novi rad *Počimalja*.

U *Počimalji* autorica uzima tradicijski oblik *pjevanje uz tepsiju* kao dominantno žensku formu, u kojoj jedna osoba vrti tepsiju, dok druga u nju pjeva (moguće je i da ista osoba obavlja obje radnje). Pjevanje uz tepsiju je primjer forme koja je izniknula iz patrijarhalne sredine – u nemogućnosti instrumentalnog muziciranja, kućanski predmeti poput žlica ili tepsije postaju muzički instrumenti. Umjetnica postavlja *mehaničku* tepsiju koja se samostalno okreće, rekontekstualizirajući objekt i simbolički oslobađajući formu *pjevanja uz tepsiju* normiranog konteksta prošlosti, ali i folklorne reprezentacije i instrumentalizacije danas. U radu Lale Raščić vidljiva je poveznica s promišljanjima Ive Nenić. Osim potrebe za oslobađanjem tradicije i njezinih formi,

osjeća se i potreba za stvaranjem novih smjerova i novog konteksta žene izvođačice u tradiciji, pritom ne izostavljajući aktivne protagonistkinje u tradiciji danas, surađujući s Azrom Pondo, kazivačicom, pjevačicom i tepsijašicom i Nerminom Bebom Alić, jedinom ženom-kazandžijkom u Sarajevu koja je izradila bakrene tepsije i bakreni oklop (videoperformans *GORGO*).

U sklopu izložbe održan je i razgovor izvođača sevdaha Damira Imamovića i Ive Nenić uz moderaciju muzikologinje i antropologinje Mojce Piškor, koji je potaknuto raspravu o ulozi, smjeru, interpretacijama i novim čitanjima tradicijske muzike danas.

Barbara Majnarić

Jelena Marković, *Šutnje straha*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2024., 215 str.

Monografija *Šutnje straha* Jelene Marković nastala je kao rezultat višegodišnjeg istraživanja u okviru projekta *Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti*, znanstveno plodnog, primarno folklorističkog projekta, čiji je cilj bio "istražiti kako se pripovjednim strategijama i pripovijed(a)nim događajima strahovi oblikuju, potiču, usmjeruju i rastaču u svakodnevnoj komunikaciji, ali i u javnome diskursu, u medijima i na društvenim mrežama, u književnosti, izvedbenim umjetnostima i dr." (<https://narratingfear.ief.hr/>).

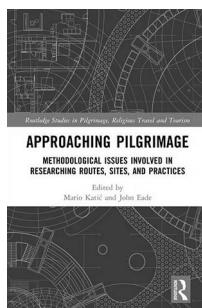
Studija je ovo u kojoj se Marković hvata u koštac s privatnim i javnim šutnjama i strahovima kao proizvodima društvenih, povijesnih i političkih silnica. Knjiga je podijeljena u dvije cjeline. Prva je naslovljena "Strahovi, šutnje i teško (po)ratno iskustvo" i sastoji se od četiri poglavlja: "Šutnje straha, strahom utišano i strah od šutnje"; "Teorije zavjera i (ne)pripadanje: prešućena iskustva rata, izmještanja i otuđenja"; "Ubojite šutnje? Mržnja, strah i njihove šutnje"; "Naracije straha pokretom: neke mogućnosti izražavanja i istraživanja osobnih i kolektivnih strahova na primjeru kazališnog amaterizma". Ova cjelina usmjerena je na prešućene aspekte teških ratnih i poratnih iskustava, a u njoj se, između ostaloga, analizira uloga prešućenoga u komunikaciji, ali i širem društvenom kontekstu, pri čemu autorica šutnji ne pristupa isključivo kao odsustvu govora, ni kao isključivo negativnom komunikacijskom fenomenu. Naprotiv, šutnja može biti *brbljiva*, ali i produktivna. U prvom poglavlju nam autorica, tako, daje temeljite teorijske koordinate za razumijevanje šutnje, znanstveno rigorozno ih u isto vrijeme sučelivši s vlastitom građom prikupljenom terenskim istraživanjima. Pritom zahvaća makroperspektivu, promišljajući afektivne i socijalne funkcije šutnje, ali i to kako se one reflektiraju u mikroperspektivi konkretnih interakcija. Drugo poglavlje "Teorije zavjera i (ne)pripadanje: prešućena iskustva rata, izmještanja i otuđenja" etnografski utemeljeno bavi se teorijama urota kao jednim od pokušaja razumijevanja sukoba devedesetih godina prošlog stoljeća na našim prostorima,

ne propitujući istinitost tvrdnji niti im pristupajući kroz vrijednosnu prizmu, već ih analizirajući kao žanr “koji često, u specifičnom narativnom modusu, donekle naznačuje i artikulira prešućeno, nepoćudno, suprimirano, nedokučivo i neprihvaćeno iskustvo, mišljenje ili stav” (str. 16). U trećem poglavlju naglasak je na govoru mržnje u kontekstu (post)konfliktnih društava, afektivnim atmosferama koje ga proizvode te odgovorima na govor mržnje onih na koje je on usmjeren. Četvrto poglavlje, “Naracije straha pokretom: neke mogućnosti izražavanja i istraživanja osobnih i kolektivnih strahova na primjeru kazališnog amaterizma” bavi se dvjema studijama slučaja: amaterskom kazališnom predstavom *Proba orkestra*, u kojoj je autorica i sama sudjelovala, te hrvatskom ratnom etnografijom. U dijelu poglavlja posvećenom *Probi orkestra* autorica propituje dosege logocentrične komunikacije, napose komunikacije straha i drugih neugodnih emocija, pronalazeći u neverbalnom kazalištu i pokretu narativni potencijal koji izmiče verbalnoj komunikaciji. Takvoj komunikaciji suprotstavlja naizgled nespojivu praksu hrvatske ratne etnografije. Ta dva događaja, kako autorica i sama kaže, naizgled ne povezuje ništa osim zajedničkog rata na koji se oba referiraju različitim komunikacijskim sredstvima. Međutim, u nadahnutoj analizi Marković uvjerljivo argumentira kako “*Proba orkestra* može funkcionirati kao ‘slučajna’, ‘usputna’ neverbalna etnografija emocija o ratu i u ratu” (str. 103), kao prostor slobode prijemčiv za “razumijevanje punine ljudske egzistencije” (str. 105), uključujući i strah, za razliku od “ograničenosti” znanstvenog diskursa “koja proizlazi iz kanoniziranosti mišljenja, pisanja te emocionalnog poticaja i odgovora na te aktivnosti” (str. 97). Ovo poglavlje predstavlja i svojevrstan pleoaje za istraživačku potragu za plodonosnijim etnografskim metodama i novom epistemologijom utjelovljenima u performativnoj etnografiji, koju autorica želi afirmirati svojom analizom. Preduvjet za ostvarivanje novih metodoloških i epistemoloških potencijala, a ujedno i moguća slijepa ulica u koju etnografija može zaći, jest odustajanje od logocentričnosti kulture, a onda posljedično i akademskog pisanja i istraživanja.

Druga cjelina, naslovljena “Strahovi, šutnje i iskustva boli i patnje”, donosi tri poglavlja: “Jezik i (ne)mogućnosti pripovijedanja o boli, patnji i strahu od osporavanja života”; “Narativno posredovanje iskustva post-COVID sindroma: priče o borbi za jezik u strahu, boli i patnji”; “Smijeh je za one koji najviše pate? Bilješke s Banije”. Usmjeren je na analizu šutnje kao rezultata straha od boli i osporavanja života te straha od same komunikacije i nemogućnosti komunikacije boli. U njoj autorica, ponovno na temelju etnografske građe prikupljene različitim metodama, ali i autoetnografskom analizom vlastitih iskustava boli i patnje, propituje odnos jezika, boli i šutnje. Autoetnografski ogoljeno i metodološki kreativno, Marković u ovoj cjelini temeljito pretresa akademsko bavljenje temeljnim ljudskim iskustvima boli i straha i njihovom verbalizacijom, pokušajima verbalizacije i šutnjom povezanom s boli, sidreći analizu kontinuirano u vlastitoj (auto)etnografskoj građi, pri čemu je kroz sva tri poglavlja u ovoj cjelini svjesna etičke skliskosti vlastitog autorskog pozicioniranja u odnosu na tuđu, pa i vlastitu bol. Bol je, kako piše, privatna, a ta privatnost boli na visokoj je društvenoj cijeni pa je svako “verbalno izražavanje boli, kao i svako neadekvatno artikuliranje bolnih stanja (primjerice neartikulirano vokaliziranje) ponižavajuće” (str. 121).

Studija *Šutnje straha* izaziva nas da propitamo uvriježena promišljanja o šutnji i strahu. U svom nastojanju da “ustanovi prešućeno i ulogu prešućenoga u kontekstu izvedbe, ali i u širem društvenom kontekstu” (str. 10), autorica nam teorijski široko i etnografski utemeljeno podastire i kritiku i afirmaciju šutnje te secira niz društveno raširenih i individualno reflektiranih i (ne)prorađivanih strahova, sudjelujući pritom u neumornoj potrazi za plodonosni(ji)m načinima znanstvene i interpersonalne komunikacije koji bi sezali onkraj fetiša logocentričnosti i omogućavali, koliko god efemeran, ali ipak – prostor slobode.

Ivona Grgurinović

Approaching Pilgrimage. Methodological Issues Involved in Researching Routes, ur. Mario Katić i John Eade, Routledge, London, New York, 2024., 198 str.

Izdanje *Approaching Pilgrimage: Methodological Issues Involved in Researching Routes, Sites and Practices* prestižnog nakladnika Routledge iz Velike Britanije objavljeno je 2024. godine u sklopu serije *Routledge Studies in Pilgrimage, Religious Travel and Tourism*, kao rezultat radionice *Pilgrimage Studies Network of EASA* održane od 4.-6. rujna 2019. godine na Sveučilištu u Zadru. U 12 poglavlja iskusni svjetski znanstvenici antropologije hodočašća kao i novija generacija istraživača donose pregled i rasprave o različitim pristupima istraživanju, odnosno metodologiji na ovom posebnom području antropologije religije. Urednički rad potpisuju međunarodno priznati etnolog i kulturni antropolog Mario Katić sa Sveučilišta u Zadru i jedan od začetnika antropologije hodočašća John Eade sa Sveučilišta Roehampton u Velikoj Britaniji, koji su već prije uspješno surađivali na objavljivanju međunarodnih zbornika o različitim temama vezanima uz hodočašća.

Uvodnik dvaju urednika ukratko predstavlja čitavo izdanje i pojedine teme. Sljedeća dva poglavlja Johna Eada i Iana Readera donose uvid u dugotrajna terenska istraživanja hodočašća, prvi u Lourdesu u Francuskoj, a drugi u Shikoku u Japanu. Slijede autori Evgenia Mesaritou i Tatzuma Padoan, koji se osvrću na pozicioniranost istraživača i njihovo osobno iskustvo hodočašća koja proučavaju jedan u Grčkoj, a drugi u Japanu. Zatim Lior Lewin-Chen i Mario Katić govore o multilokalnom istraživanju i preuzimanju različitih uloga kao istraživači u Izraelu (Galileja) i Bosni i Hercegovini. U posljednjem, četvrtom dijelu, Mirela Hrovatin piše o pristupu arhivima religijskih institucija uz etička pitanja na primjerima iz Hrvatske, nakon čega Manoël Pénicaud raspravlja o vizualnoj antropologiji hodočašća na njegovu iskustvu terena u Maroku, potom Gabi Abramac govori o društvenim mrežama i digitalnim alatima za pristup terenu vezanom uz hasidsko židovsko hodočašće iz SAD-a u Istočnu Europu, a Kholoud Al-Ajarma i Marjo Buitelaar o dva različita pristupa istraživanju hodočašća u Meku (hadž) koja su proveli u Maroku i Nizozemskoj. Na kraju jedan od pionira antropologije hodočašća Simon Coleman donosi Pogovor s osvrtom na najvažnije točke metodologije hodočašća koje se spominju u radovima ovog izdanja i budućem smjeru istraživanja na temelju vlastitih dubinskih uvida u ovo područje znanosti.

Iako su se na području antropologije hodočašća od početka devedesetih godina prošlog stoljeća do danas razvijali različiti teorijski pristupi, ipak dosad nije bilo publikacije koja bi se isključivo bavila pitanjem metodologije hodočašća. Dok se podrazumijeva da se etnolozi i kulturni antropolozi služe različitim, uglavnom etnografskim, metodama kako bi pristupili temi hodočašća, prikupili građu i razvijali teoriju, ipak se kod provedbe tih metoda u slučaju proučavanja hodočašća javljaju različita specifična pitanja. Autori ovog izdanja nadopunjuju manjak rasprava o metodologiji hodočašća, a posredno i metodologiji istraživanja religijskih tema kao i ostalih povezanih nereligijskih koncepata, oslanjajući se na teorijske nasade o neodvojivosti teorije i metodologije pri proučavanju religijskih tema postavljene još krajem 20.

stoljeća (Geertz, Marcus i Fischer i dr.) te specifično pri proučavanju hodočašća krajem 20. i početkom 21. stoljeća (Turner i Turner, Sallnow, Morinis, Eade, Coleman, Dubisch, Frey i dr.).

Izdanje proširuje pogled na promatranje sa sudjelovanjem i provođenje intervjua kao osnovnih etnografskih metoda koje se najčešće koriste i za proučavanje hodočašća. Neke od tema tako obuhvaćaju pitanja hodočasničkog središta (svetišta), put(ovanja) do i od hodočasničkog središta ili cilja, pojedinačnog ili grupnog hodočašća, bivanja u svetištu, predmeta u svetištu i izvan njega (amuleti, posvećeni predmeti itd.), svakodnevice nakon hodočašća, hodočasničkog imaginarija i metaforičkog hodočašća, *online* hodočašća i drugo. Ta pitanja prožimaju se s podtemama prisutnima i u drugim znanstvenim disciplinama te otvaraju dodatne mogućnosti njihova tumačenja s aspekta hodočasničkih praksi i značenja, poput mobilnosti, migracija, izbjeglištva, raseljavanja, obitelji, doma, sjećanja, identiteta pojedinca, pripadnost grupi itd.

Autori su u ovom izdanju u svojim raspravama o metodama prepoznali mnogobrojne istraživačke i interpretativne izazove uvjetovane višeznačnošću i slojevitošću hodočašća vezanog uz sveta mjesta, svete osobe i svete predmete, odnosno značenjima hodočašća koja se stalno mijenjaju uslijed brojnih čimbenika religije, povijesti, kulture, društva, ekonomije i dr. U isto vrijeme, autori pojašnjavaju koje se sve mogućnosti različitih interpretacija pružaju kroz proučavanje hodočašća kao neiscrpnog izvora podataka i procesa vezanih uz društvo u cjelini, dijakronijski i sinkronijski. Uobičajene dihotomije u antropologiji religije, na primjer sveto mjesto – dom, vjersko – svakodnevno, hodočašće – učinci hodočašća, autori jasno osporavaju na temelju svojih rezultata istraživanja, pokazujući kako se te pretpostavljene dihotomije brišu kod kvalitativnih istraživanja, a hodočašće sagledava holistički.

Vrijednost ovog izdanja je odmak i od isključivog pogleda na metode istraživanja i teorijske premise vezane uz kršćanska hodočašća (anglikansko, katoličko, pravoslavno) te otvara pitanja metodologije i za sva ona "druga" hodočašća koja se odvijaju u različitim religijama svijeta, spominjući u primjerima budizam, islam, judaizam, te vjerovanjima, npr. u lokalna božanstva/sveto, prirodne sile i drugo. Više radova ovog izdanja ističe metodološku potrebu za svjesnost pozicioniranosti istraživača, njegovih vlastitih kulturoloških i vjerskih stavova i predrasuda, njegova životnog puta i promjena, nacionalnosti, spola i roda, dobi, društvenog statusa, vremena i sredstava koje ima na raspolaganju itd., što značajno utječe i na pristup proučavanju i istraživanju hodočašća, uključujući i odabir metoda njegova rada. Dio autora osvrće se i na autoetnografiju kao važnu metodu proučavanja hodočasničkih praksi i značenja. U tom su smislu refleksije koje ovdje donose autori iznimno važne za proširenje opsega istraživanja hodočašća.

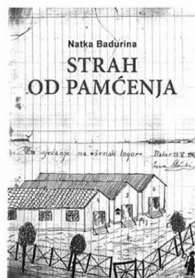
Iako se može reći da se pomoću metode dolazi do spoznaje ili obrnuto da se pomoću postavljenog teorijskog okvira može provesti terensko istraživanje, ovo izdanje jasno pokazuje međuovisnost teorije i metodologije. Daju se primjeri kako korištenje više metoda može mijenjati početne teorijske pretpostavke i stvarati potpuno nove teorijske okvire pa se istraživač može vratiti proučavanju istog hodočašća kako bi nadopunio i proširio svoje istraživanje. Utvrđuje se kako se i svako hodočašće s vremenom mijenja stoga je odlazak na isti teren uvijek novi izazov. Tu se javlja pitanje singularizma (proučavanja jednog hodočasničkog središta) nasuprot potrebe komparativnog istraživanja više lokacija pomoću multilokalne etnografije koja daje uvide u premreženost hodočašća pojedinih područja, bilo translokalno, transregionalno ili transnacionalno, kao i potrebe usporedbe s potpuno različitim hodočašćima u drugim vjerama i vjerovanjima kako bi se otvorila nova istraživačka pitanja i interpretacije. Zatim se otvaraju rasprave o interdisciplinarnom pristupu temi hodočašća i korištenju metoda lingvistike, sociologije, povijesti, povijesti umjetnosti, religijskih studija itd. Nadalje, autori se dotiču fenomenološkog, semantičkog i semiotičkog načina interpretiranja hodočašća. Dodatno se utvrđuje i važnost sagledavanja religijskih tema poput hodočašća i s aspekata drugih područja čovjekova djelovanja, od kulture, turizma, okoliša, prava, ekonomije, (geo)politike, državnog

ustroja, sukoba, tehnološkog razvoja, zdravlja (izlječenja, mentalnog zdravlja, epi- i pandemije) i dr., što zahtijeva i adekvatnu metodologiju istraživanja. Potonje uključuje i načine sagledavanja svjetovnih (nereligijskih) hodočašća.

Višelokalnost, višepozicioniranost istraživača, multivokalnost i koegzistirajuća značenja obilježavaju metodologiju hodočašća od početka 21. stoljeća do danas, o čemu također raspravljaju autori ovog izdanja. Uz to se prvi put otvara nekoliko pitanja vezanih uz etičnost istraživanja i diseminacije znanstvenih rezultata: što se sve interpretira i kako se interpretira građa, što se prikuplja na terenu i na koji način, kako se ophodi s hodočasnici, kako s osobama koje kod svoje kuće govore o svojim hodočasničkim iskustvima, kako se pristupa službenim religijskim i ostalim (državnim i dr.) institucijama koje su vezane uz određena sveta mjesta. Tehnički poboljšana oprema i nove mogućnosti povezivanja s terenom koji sve više postaju neizostavni u metodologiji ne samo hodočašća nego i kulturne antropologije i etnologije također su dotaknuti u nekoliko poglavlja. U tom kontekstu spominju se novi mediji, AV dokumentiranje, tehnička opremljenost istraživača, novi načini prikupljanja građe, intelektualna i autorska prava i drugo. Korištenje novih tehničkih dostignuća otvara i nove metodološke mogućnosti. Tako ovo izdanje donosi posebno značajan uvid u otvaranje mogućnosti pristupa žena terenu preko *online* alata koji prije nije bio moguć (hasidsko hodočašće, hadž).

Kao i svako drugo izdanje, ni ovo ne odgovara na sva pitanja o svim mogućim metodama kulturnoantropoloških i etnoloških istraživanja te istraživanja srodnih disciplina, no prvi put donosi refleksije na većinu relevantnih metoda koje su znanstvenici na području antropologije hodočašća upotrijebili tijekom svojeg rada na terenu. Upravo stoga je ovo izdanje početna točka budućih sličnih radova i osvrta na metodologiju i s njom povezanu teoriju antropologije hodočašća, kao i metodološko-teorijska potpora postojećim i budućim znanstvenim istraživanjima hodočašća i sličnih tema, uključujući i interdisciplinarnu pristupe u humanistici i društvenim znanostima.

Mirela Hrovatin

Natka Badurina, Strah od pamćenja.
Književnost i sjeverni Jadran na
ruševinama dvadesetog stoljeća,
 Zagreb, Disput, 2023., 296 str.

Tijekom email prepiske u kojoj smo dogovarali prikaz knjige Natke Badurine *Strah od pamćenja* za *Narodnu umjetnost* otvorila se kratka rasprava o potrebi ovog prikaza, s obzirom na to da je jedan već objavljen u navedenom časopisu. Ipak, urednica rubrike "Prikazi" naglasila je o potrebi teksta s naglaskom na umjetničkim primjerima. Iako se s jedne strane može postaviti pitanje opravdanosti takvog izdavanja umjetnosti posvećenih analiza iz knjige Natke

Badurine, s obzirom na to da je njezina okosnica isprepletenost umjetničkih, historiografskih i folklorističkih diskursa koji oblikuju pamćenje, uputu Suzane Marjanić sam shvatila kao poticaj da se usmjerim na pitanje o odnosu *Straha od pamćenja* i ideje da umjetnost, iako odražava ideološke pozicije svojih autora i svog vremena, na specifičan način oblikuje svijet oko nas. Umjetničko djelo ipak može komunicirati *drugачije* od (političkih i povijesnih) razumijevanja svoga autora, što nije posve isto onome što Badurina naziva dogmom “tradicionalne književne teorije o jasnoj odvojivosti teksta i konteksta i o navodnoj nereferecnalnosti književnosti”. Badurina se mudro i oprezno suzdržava od generalizacija te na pomno odabranim primjerima precizno argumentira svoju tezu o tome da se i u umjetničkoj proizvodnji može detektirati isti trend potiskivanja, odnosno ispiranja antifašističke prošlosti na udaru antiantifašističkog diskursa unatrag kojih trideset i pet godina. Knjiga Natke Badurine apsolutno zaslužuje i više prikaza nego što ih je dobila (a dobila ih je zaista puno, i u dnevnom tisku i u specijaliziranim časopisima) jer je, kao što piše Grgurinović, njezino objavljivanje uistinu *dogadaj* za znanstvenu zajednicu.

Kako je ovaj prikaz interpretativno usmjeren samo na umjetničke primjere u knjizi Natke Badurine, zamolila bih čitateljicu ili čitatelja da prije nego što nastavi čitati ovaj tekst pročita tri objavljena prikaza: već spomenuti Renate Jambrešić-Kirin (*Narodna umjetnost*),⁴ zatim prikaz Martine Kokolari (*Studia lexicographica*)⁵ i onaj Ivone Grgurinović (*Studia ethnologica Croatica*)⁶ koji sam citirala. Sva tri prikaza su vrlo precizna i sveobuhvatna, a s njihovim sudom o iznimnoj relevantnosti i vrijednosti ove knjige se u potpunosti slažem. A ja ću iskoristiti priliku za otvaranje kratke rasprave.

U prvom poglavlju posvećenom mitovima o D'Annunzijevoj opsadi Rijeke Badurina analizira dva umjetnička rada koja tematiziraju to razdoblje i D'Annunzijevo ulogu u njemu. Što se tiče rada Damira Stojnića, mislim da Badurina sasvim opravdano razotkriva njegovo “odbacivanje različitih političkih i ideoloških pravaca kao jednako lažnih te svih režima kao jednako represivnih”. Ali drugi rad o kojem piše, *Il porto dell'amore* Janeza Janše, rođenog kao Davide Grassi, čini mi se nešto problematičnijim u interpretativnom smislu. Grassi je, zajedno sa druga dva suvremena umjetnika, u postupku subverzivne afirmacije, za koji je karakteristično izazivanje duboke nelagode u promatraču oko istinitosnog statusa određenog čina (ključno pitanje toga radi li se uopće o umjetničkom činu), legalno promijenio ime u ime slovenskog desničarskog populističkog političara Janeza Janše. Istinitosni status toga je li ime promijenjeno ili nije nije problematičan – ime je uistinu legalno promijenjeno (što je autorima prouzročilo brojne praktične nevolje u svakodnevici, uzbudljivo prikazane u filmu *My name is Janez Janša*). Međutim, ono što je u javnosti izazvalo kontroverze jest pitanje toga jesu li umjetnici time pristali uz ideologiju i djelovanje političara Janše (naime, učlanili su se i u njegovu stranku), ili kao kritiku kameleonskog tipa – kritiku koja na prvi pogled izgleda identično kao neproblematična afirmacija i zastupanje, ali joj je upravo suprotna. S obzirom na kontekst rada i djelovanja trojice umjetnika, koje je do trenutka promjene njihovih imena bilo kontinuirano antijanšističko, moglo se s velikom vjerojatnošću procijeniti da se radi o subverzivnoj afirmaciji. Međutim, ne možemo pobjeći od toga da se u svakodnevici ironijski učinak ne postiže birokratskim i pravnim kanalima, kao što je *stvarna* promjena imena, već simboličkom proizvodnjom, što nas ponovo vraća upravo na *emotivno* nelagodnu poziciju onoga koji pokušava interpretirati taj

⁴ Jambrešić Kirin, Renata. 2023. “Natka Badurina. 2023. *Strah od pamćenja*. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća. Zagreb: Disput, 293 str.”. *Narodna umjetnost* 60/2: 296–299.

⁵ Kokolari, Martina. 2024. “Natka Badurina. 2023. *Strah od pamćenja*. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća. Zagreb: Disput”. *Studia lexicographica* 18/34: 247–252.

⁶ Grgurinović, Ivona. 2023. “Natka Badurina: *Strah od pamćenja*”. *Studia ethnologica Croatica* 35/1: 255–257.

dogadaj: zašto su legalno promijenili ime u ime svog najvećeg neprijatelja, nije li bilo dovoljno da nastupaju pod tim pseudonimom kada prezentiraju svoje radove? Intelektualno ta vrsta *trompe d'oeil* može biti jasna, barem onima iniciranima u konceptualne zamke suvremene umjetnosti, ali emocionalno može užasno boljeti, upravo zbog svoje simboličke dimenzije, kao što je užasno boljelo majku Emila Hrvatina, što se jasno vidi u filmu *My name is Janez Janša*. Kako kritiziraš nečiju politiku u kontekstu umjetnosti tako da preuzmeš njegovo ime i učlaniš se u njegovu stranku, zdravorazumsko je pitanje koje je posve zbunjujuće ne samo onima koji Duchampovu *Fontanu* intuitivno ne prepoznaju ni kao umjetničko djelo ni kao nešto što išta govori o (povijesti) umjetnosti. Na bilo kojoj drugoj razini osim one simboličke ta kritika uopće ne funkcionira kao kritika, ali, paradoksalno, pitanje je funkcionira li uopće na simboličkoj razini. Hoćemo li onda reći da su ustaše doveli u pitanje ustašku politiku činovima klanja Srba? Hoćemo li reći da su najveći zaštitnici Židova bili službenici koji su ih pratili u plinske komore jer su zapravo bili subverzivno afirmativni? Naravno, ovime stvar dovedim do apsurda, ali želim pokazati koliko je subverzivna afirmacija “nezgodan” umjetnički postupak, popriličan *mind-fuck*, i koliko duboke emocionalne nelagode ili samo iritacije i prezira stvara posvuda. Subverzivna afirmacija je kao udarac ispod pojasa. I premda nam je udarac ispod pojasa pomalo drag kad se radi o borbi Davida i Golijata (jer drugih metoda možda ni nema, budući da je početna točka daleko jača nepravda, pa u svjetlu toga udarac ispod pojasa prestaje to biti), i mi promatrači uvučeni smo u tu etički problematičnu situaciju. U ovom konkretnom slučaju rada *Il porto dell'amore* Badurinina je argumentacija da Janez Janša veliča D'Annunzija i povijesno netočno interpretira razdoblje njegove vladavine. S druge strane, moguće je i ovo čitanje: što god Janša o D'Annunziju ima ili nema za reći, uokvireno je poviješću lika i djela Janeza Janše – drugim riječima, taj bi se rad mogao interpretirati s tim okvirom na umu – ovo Janez Janša, čije je ime Grassi preuzeo kao cjeloživotni projekt subverzivne afirmacije, misli o D'Annunziju. Badurini, temeljitij i odgovornoj istraživačici, naravno nije promaklo da su “trajne crte njegove (op. a. Janšine) umjetničke poetike dekonstrukcija i ironija (već od samog odnosa prema vlastitom imenu i identitetu)”, ali iz toga zaključuje da je Janez Janša D'Annunziju trebao prići sa “kritičkom distancom”, a to nije učinio. Ali te iste eksplicitne kritičke distance *nije bilo* ni u samom projektu legalnog i trajnog preuzimanja imena Janeza Janše jer takav tip eksplicitne kritičke distance nikako ne pristaje uz formu subverzivne afirmacije – ona funkcionira prvenstveno kao mimikrija. Izjave trojice umjetnika koje su dali vezano uz promjenu imena, od kad je promjena napravljena, nisu bile eksplicitno kritičke u odnosu na lik i djelo Janeza Janše. Oni su se, podcrtavam, učlanili u stranku Janeza Janše kao dio svog projekta.

Načelno, u potpunosti se slažem s Badurinom, koja Janši i kustosu projekta Quaranti jasno kaže – dečki, šlampavo ste odradili posao, a to je osobito porazno jer ste to napravili iz navodno ljevičarske perspektive – D'Annunzijeva vladavina nije bila takva kakvom je vi predstavljate – oslonili ste se na pogrešne, neprecizne i pristrane izvore, i gradite priču na slabim temeljima. Ali nisam posve sigurna je li takva kritika nešto što je u komunikaciji sa samom (problematičnom) formom subverzivne afirmacije, *neovisno o tome što umjetnik eksplicitno govori o svom radu*. Jer ako uzmemo u obzir da se uistinu radi o subverzivnoj afirmaciji i u ovom slučaju, tada bi pravo pitanje prestalo biti eksplicitna historijska točnost interpretacije D'Annunzijeve vladavine, a postavilo bi se etičko pitanje koliko je uistinu smisljeno, pod zastavom umjetnosti, kontinuirano držati figu u džepu – podržavajući suprotne političke perspektive kao formu njihove kritike. U tom smislu je šteta što mi zapravo vrlo malo saznajemo o samom radu iz Badurinina opisa projekta, a argumentacija je bazirana na izjavama umjetnika i njegova kustosa (koje, kao što vidimo, s obzirom na formu subverzivne afirmacije, mogu biti ironične). S druge strane, zahtjev za eksplicitnom etičnošću u umjetnosti prisutnoj u samom sadržaju, *neovisno o benjaminovskoj tehnici odnosno tehnologiji (umjetničke) proizvodnje*, čini mi se da ipak podrazumijeva određeni tip afektivne kontrole, koju, recimo, kad je riječ o Oliveru Frliću, Badurina jasno artikulira

kao problematičnu ("Tehnika šok-terapije u prozi Daše Drndić može se usporediti s kazališnom tehnikom redatelja Olivera Frlića, podjednako po identifikaciji sa žrtvama i aproprijaciji njihovih priča, po težnji za direktnim djelovanjem na društvo, ali i po tome što to djelovanje na kraju blokira publiku, a mobilizira uglavnom političke protivnike koji te predstave (odnosno romane) i ne gledaju / ne čitaju" (fusnota 247, str. 180)).

Međutim, Badurina kritika bi i dalje mogla stajati, time što bi se moglo reći da se u slučaju *ll porto dell'amore* radi o neuspjelom primjeru subverzivne afirmacije, jer nije proizveden osjećaj nesumjernih odnosno disonance koja ipak upućuje na to da je riječ o subverziji onoga što se manifestno afirmira. A onda bi nas to moglo odvesti dalje do pitanja ima li subverzivna afirmacija uopće smisla tamo gdje "sukob između fašizma i antifašizma gubi svoje središnje mjesto u pamćenju dvadesetog stoljeća". Ali, opet paradoksalno, subverzivna afirmacija se upravo počela prepoznavati kao umjetnički postupak krajem osamdesetih, upravo u trenutku kada prestaje ono što Badurina naziva "zajedničkih europskim pamćenjem" "utemeljenim na antifašizmu i pokretu otpora" – dakle upravo u tom prostoru anomalije, gdje nismo više sigurni zeka li nas netko ili misli ozbiljno i gdje je onda nije lako prepoznati, pa ona može "zaštićeno" postojati u tom bizarnom prostoru u kojem nije sigurno radi li se uopće o umjetničkom postupku (u čemu leži njezina ključna snaga). Jer ako je, suprotno tome, pak svima jasno da je riječ o ironiji, onda stvar postaje prilično banalna. Međutim, čak i ako odemo tim putem, opet ćemo stići do toga da je Badurina u pravu u kritici Janšina projekta, ali ćemo ipak možda malo više sačuvati pravo na umjetničku autonomiju, odnosno na bitnu razliku da ono što se eksplicitno kaže o nekom radu, pa i u nekom radu, nema i ne smije imati istinosnu vrijednost koja je ekvivalentna znanstvenoj povijesnoj perspektivi. Osim toga, mogli bismo reći da je Janšin projekt usmjeren prema budućnosti zapravo proizvod namjernog samozavaravanja (kao neka vrsta nadanja u samoispunjavajuće proročanstvo – "ako gledam na to ovako, možda su veće šanse da će se to u budućnosti i dogoditi"), a ne egzaktnog prikaza prošlosti. Takve me dileme podsjećaju na probleme koji nastaju kad neki suvremeni umjetnici koriste hermetične filozofske autore u opisima svojih radova i u kolikoj ih mjeri ima smisla ispravljati iz rigorozne filozofske pozicije ("ali Deleuze nije zapravo pisao o ovome nego..."), a koliko je zapravo riječ o tome da je njihovo "korištenje" i "zloupotreba" za ono što njima treba legitimno u okviru njihova rada. Naravno, ovisi od slučaja do slučaja.

Ovo moje otvaranje rasprave može se uistinu percipirati kao opsesivno cjepidlačenje, jer Badurina i na svim drugim mjestima u knjizi gdje analizira umjetničke radove, s punim pravom, precizno argumentira i točno interpretira njihove problematične historijsko-kulturološko-političke pozicije u odnosu na lokalnu stvarnost (osobito u slučaju *Sonnencheina* Daše Drndić, *Obustaviti postupak* Claudija Magrisa ili mjuzikla na temu egzodusa Simonea Cristicchija). Samo mi se čini da su takvi interpretativni pothvati to uspješniji što je rad više usidren u realističkoj ili melodramatskoj prikazivačkoj tradiciji, ili pak tamo gdje je riječ o diskurzivnoj analizi narativne forme (i ovdje Badurina pronicljivo i pošteno zadire u problem odnosa istine u postmodernom romanu, okrećući citat Nenada Ivića protiv samog sebe). Ali kad je riječ o konceptualnom projektu Janeza Janše, situacija je dodatno (emotivno) neugodnija i onoliko frustrirajuća koliko je i sama forma tog projekta frustrirajuća. Međutim, to nipošto ne znači da upravo takvim projektima ne treba rigorozno kritičko promišljanje, i Badurin rad je tu iznimno važan jer i ona sama naglašava te aporije i slojevito im pristupa.

Una Bauer

Katalog stalnog postava / Catalogo della mostra permanente, ur. Ivona Orlić i Mario Buletić, Etnografski muzej Istre – Museo etnografico dell'Istria, Pazin, 2024., 162 str.

U muzejskom se nakladničkom korpusu katalog stalnog postava i vodič kroz stalni postav izdvajaju kao posebne vrste muzejske publikacije koje predstavljaju obaveznu publikaciju namijenjenu na prvom mjestu posjetiteljima. Muzeji ih priređuju kako bi, posredno, pisanom riječju, pružili svojim posjetiteljima informacije o stalnoj izložbi, njezinim autorima, rasporedu, izložbenim predmetima i cjelinama. (Radovanlija Mileusnić 2022: 184) Tako je i novi muzejski stalni postav Etnografskog muzeja Istre – Museo etnografico dell'Istria,⁷ koji je bio kompletiran 2022. godine, svoj katalog stalnog postava dobio u svibnju 2024. godine. Katalog je dvojezičan, na hrvatskom i engleskom jeziku, a u pripremi je još jedno dvojezično izdanje, na engleskom i njemačkom jeziku. Autori tekstova u katalogu su sadašnji i bivši djelatnici EMI/MEI koji su radili na stalnom postavu, a grafičko oblikovanje kataloga potpisuje Studio Cuculić, koji je uz Clinica studio suradnik i na likovnom oblikovanju samog stalnog postava. Tekstovi u katalogu su jednostavni, pitki i pisani jezikom koji je prilagođen široj publici s obzirom na to da su korisnici, odnosno čitatelji kataloga široka javnost i vrlo često turisti koji dolaze Muzej.

U uvodnom dijelu kataloga u poglavlju "Uvod u novi stalni postav Etnografskog muzeja Istre/ Introduzione alla nuova mostra permanente del Museo etnografico dell'Istria", koji sadržava tekstove o povijesnom razvoju i koncepciji stalnog postava, ravnateljica Muzeja dr. sc. Ivona Orlić bilježi kako je idejno rješenje za novi stalni postav EMI/MEI pokrenuto još 2005. godine, a za njega je zaslužna bivša ravnateljica Muzeja dr. sc. Lidija Nikočević. Muzejski je postav postupno nastajao iz godine u godinu i razvijao se kao suradnja pojedinaca i lokalne zajednice te kustosa i kustosica istraživača. Naime, radi se o dugotrajnom istraživačkom procesu tijekom kojeg su se razvili brojni kontakti s lokalnom zajednicom koji su rezultirali, prema riječima Nikočević, "poznanstvima i suradnjama s pojedincima, udrugama i institucijama koji traju sve do današnjih dana" (str. 16).

Godine rada na stalnom postavu iziskuju uključenost velikog broja muzejskih stručnjaka koji se moraju uskladiti u svojim vizijama o tome kako će muzejski stalni postav izgledati, koja će biti njegova svrha, koji dijelovi fundusa će u njemu biti predstavljeni i na koji će način biti oblikovano znanje o referentnim područjima ljudske djelatnosti i kulture. Istovremeno, stalni postav mora biti otvoren za koncept koji u svakom trenutku funkcionira kao sustav otvoren rezultatima permanentnog rada na muzejskih zbirka. Osim toga, kako navodi Orlić u uvodnom djelu, "novi je stalni postav u skladu s vremenom, trebao zadovoljiti i suvremene multimedijalne kriterije, odnosno pronaći ravnotežu te tekstualnim, vizualnim, audiovizualnim i interaktivnim digitalnim sadržajima ponuditi etnografsku naraciju" (str. 8). Kada potom uzmemo u obzir da je Muzej dužan predstaviti muzeološku koncepciju stalnog postava Hrvatskom muzejskom vijeću u dvjema fazama – prvo, izradom idejne, a potom i izradom glavne muzeološke koncepcije

⁷ U daljnjem tekstu EMI/MEI.

stalnog postava – te uz to priložiti plan rada i razvitka muzeja, kako bi uopće dobio odobrenje i mogućnost prijave na natječaje, u ovakvom načinu postupnog građenja novog stalnog postava EMI/MEI ističe se jasna osviještenost muzejskih stručnjaka o ubrzanim promjenama kulture i načina života u Istri koje je moguće pratiti uspostavljanjem dobre komunikacije s lokalnom zajednicom i kontinuiranim radom kako na terenu tako i sa zbirka. Izazove koji se pri tom javljaju u različitim “senzibilitetima, dinamikama i ishodima stručnog rada” (str. 16) većeg broja kustosa što rezultira različitim finalnim verzijama stručnog i znanstvenog rada trebalo je uskladiti s dizajnerima i njihovim viđenjem novog stalnog postava, zbog čega je bilo potrebno tu “translaciju potpomoći nizom dogovora, kompromisa, objašnjavanja, debata” (str. 16). Stoga su godine rada na novom stalnom postavu realne, kao i njegove mijene.

Kako bi kroz stalni postav, a potom i katalog predstavili lokalne kulturne tradicije “koje u svojoj sveukupnosti mogu ilustrirati specifičnosti materijalnih i nematerijalnih kulturnih karakteristika Istre” (str. 11) autorice i autori su se odlučili za odabir jedanaest tema koje će predstaviti kroz jedanaest imaginarnih, bezimernih likova koji su ujedno i nazivi pojedinih poglavlja u katalogu: “Ribar iz Fažane”, “Vinar iz Momjana”, “Lončarica iz Raklja”, “Dijete iz Motovuna”, “Žena s Čičarije”, “Tkalac iz Brinjana pokraj Kringe”, “Težak sa Žminjštine”, “Rudar s Labinštine”, “Bumbara se udaje”, “Iseljenik” i “U službi turizma”. Svi imaginarni likovi, osim posljednjeg koji predstavlja dominantnu gospodarsku granu privređivanja danas, te lika djeteta iz Motovuna i istarske svadbe u liku Bumbara iz Vodnjana, opisuju osnovne načine privređivanja u prošlosti. Tako, primjerice, kroz lik ribara iz Fažane dobivamo sliku lokalnih ribarskih tradicija i lova na ribe u batani, drvenoj brodicu ravnog dna koja plovi na jedra i vesla. Lik vinara iz Momjana daje uvid u povijesnu važnost vinogradarstva i vinarstva za predstavljen lokalitet, promjene uslijed procesa modernizacije u tehnološkom, ekonomskom i društvenom smislu, sorte koje su zastupljene na tom području te razvoj turizma i enogastronomске ponude od devedesetih godina prošlog stoljeća nadalje. Tu je i neizostavni opis vina Muškata momjanski kao autohtonog proizvoda Momjanštine sa zaštićenom oznakom izvrsnosti, te načina njegove proizvodnje. Nadalje, lončarica iz Raklja ilustrira način proizvodnje lonaca od *gnjile* (gline) i *solena* (kremenog pijeska) te važnost te grane privrede za područje na kojem je manjkalo kvalitetne zemlje za obradu zbog čega su se Rakljani dodatno bavili lončarstvom po čemu su bili poznati u cijeloj Istri. Dijete iz Motovuna priča priču o odrastanju u manjem gradu Istre obuhvaćajući razdoblje prve polovine 20. stoljeća. Čička ilustrira žene koje su svojim načinom života i pokretljivošću odudarale od tradicionalnog tipa života žena uobičajenog za prvu polovinu 20. stoljeća, a tkalac iz Brinjana pokraj Kringe predstavlja način tkanja na tkalačkom stanu *krosna* kao djelatnost kojom su se u Istri bavili muškarcima za što utjecaj treba potražiti u srednjoeuropskoj tradiciji, s obzirom na to da su se među Slavenima tkanjem bavile žene. Svakodnevi život na zemlji i sa zemljom, rad sa životinjama (blagom) te obiteljske i društvene odnose ilustrira lik težaka sa Žminjštine, a iznimno težak život rudara u istarskom ugljenokopu čiji počeci sežu u 15. stoljeće za vrijeme Mletačke republike predstavlja lik rudara s Labinštine. Bumbari, kako sebe nazivaju autohtoni talijanski stanovnici Vodnjana, predstavljeni su kroz lik mladenke – Bumbara i djelo talijanskog skladatelja rodom iz Pule Antonia Smareglia, koji je 1894. godine boraveći u Vodnjanu napisao operu *Nozze Istriane* te je u svoju operu uveo elemente istarskog folklor. “To je rani primjer uključivanja folkloru u djela tzv. ‘visoke kulture’ i rezultirao je činjenicom da su vodnjanska ženska tradicijska odjeća te glazbeni i plesni folklor postali identitetski marker tamošnje zajednice” (str. 14). Lik iseljenika progovara o velikim emigracijama koje su tijekom 20. stoljeća zahvatile Istru, što zbog ekonomskih što zbog političkih razloga. U zadnjem poglavlju dobivamo uvid u razvoj masovnog turizma koji je svoje početke ugledao šezdesetih godina 20. stoljeća i način na koji je to utjecalo na lokalno stanovništvo.

Kratki i jasni tekstovi ukomponirani su u jedanaest poglavlja koja opisuju imaginarnu likove i njihove kulturne prakse te kontekst u kojima se predstavljene situacije odvijaju, zatim kraći

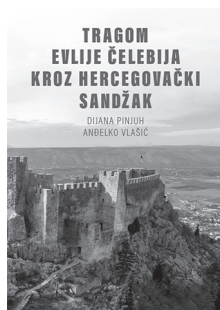
povijesni pregled određenog lokaliteta. Tekstovi su obogaćeni fotografijama i razglednicama iz dokumentacije EMI/MEI, zatim privatnim fotografijama te fotografijama samog stalnog postava i predmeta koji su izloženi u njemu. Na samom kraju kataloga nalazi se i popis izloženih muzejskih predmeta. Prema riječima Nikočević, cijeli je postav (pa tako posljedično i katalog) “zamišljen da zadovolji znatiželju prosječnog posjetitelja i da ga eventualno potakne na daljnje upoznavanje kulture Istre na lokalitetima koji su predstavljani” (str. 16).

Iznimno zanimljivi i sveobuhvatni opisi pojedinih likova ukazuju na bogatstva lokalnih, mikrokulturnih karakteristika pri čemu kod autora i autorica postoji jasna svijest o tome da su “jedanaest odabranih primjera samo dio istarske multikulturne realnosti i da ne pretendiraju predstaviti tradicijsku kulturu Istre u njezinoj sveukupnosti” (str. 11) zbog čega je donesena odluka da stalni postav neće biti stalan, postojan i nepromjenjiv u doslovnom smislu te riječi, već će se vremenom, nakon što bude kompletiran, postupno isključivati pojedini segmenti i uvesti nove teme, odnosno neki drugi likovi kao protagonisti još neispričanih različitih kulturnih realnosti Istre. Na taj će način biti očuvana stalna komunikacija između Muzeja, muzejskih stručnjaka i lokalne zajednice, koja je dugotrajnim istraživanjima i kontaktima s lokalnom zajednicom bila uspostavljena tijekom rada na stalnom postavu.

U poglavlju “Stalni postav EMI/MEI – Kako i zašto?/Mostra permanente dell’EMI/MEI – Come e perché?” Nikočević navodi: “Kod svakog stalnog postava postoji bojazan od njegove nepromjenjivosti i, nakon izvjesnog vremena, zastarjelosti, bilo u vezi s načinom komuniciranja s posjetiteljima, bilo u vezi s temom primijenjene metodologije” (str. 11).

Upravo su iz tog razloga ključne suradnja s lokalnom zajednicom i svijest o stalnoj mijeni. Osim toga, od početka se inzistiralo na tome da “prikaz pojedinih situacija, odnosno ‘likova’ ne bude samo rezultat suradnje sa zajednicama koje su tako predstavljene već i da njezini predstavnici odobre sadržaj koji će biti izložen”. Šećući kroz stalni postav i listajući njegov popratni katalog, dobivamo dojam da kroz medij izložbenog postava, a potom i kataloga, zajednica, odnosno sami Istrani zaista progovaraju o sebi.

Željka Petrović Osmak

Dijana Pinjuh i Anđelko Vlašić, Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak, Srednja Europa, Zagreb, 2023., 290 str.

Evlija Čelebi (1611. – 1685. ili kasnije) osmanski je putopisac čiji su putni zapisi (*Seyahatname*) iz 17. stoljeća u posljednjih dvadesetak godina ponovno pobudili mnogo interesa među istraživačima povijesti Osmanskog carstva. Zapisi ovog putopisca pojavljuju se u mnogobrojnim varijantama koje se uvelike razlikuju jedna od druge uslijed različitih rukopisa na kojima se

temelje. No, devedesetih godina prošlog stoljeća svjetska akademska zajednica osmanista složila se da je jedan od tih rukopisa napisao pisar prema Evlijinim uputama i korekcijama te ga se smatra najrelevantnijim rukopisom. Ovo se izdanje obično naziva autografom. Između 1996. i 2011. godine u nastavcima ga je objavila nakladnička kuća Yapı Kredi Yayınları na latinici. Autograf je poseban po jednoj stvari – donosi mnogo više materijala nego dosad objavljene varijante što je potaknulo istraživače na reviziju dosadašnjih spoznaja. Tako su u posljednjih dvadesetak godina objavljene mnoge knjige o pojedinim rutama njegova putovanja diljem Male Azije, Egipta, Palestine te nekoliko djela o jugoistočnoj Europi (područje Albanije i Bugarske). Knjiga *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* autora Dijane Pinjuh (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru) i Anđelka Vlašića (Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku) najrecentniji je kamenčić u tom mozaiku koji obrađuje Evlijino putovanje kroz današnje područje Bosne i Hercegovine. Dosad je najveći autoritet za Evlijina putovanja po lokacijama koje su nekad ili danas bile pod hrvatskom upravom bila knjiga bosanskohercegovačkog orijentalista Hazima Šabanovića *Putopis: odlomci u jugoslavenskim zemljama* izvorno objavljena pedesetih godina (prvi dio 1954., drugi 1957. godine). Izvrstan Šabanovićev rad temeljen je na radu s tada dostupnim varijantama rukopisa, odnosno na jednom manjkavom osmanskom izdanju.

Autori knjige Pinjuh i Vlašić krenuli su od te točke te usporedili autograf i Šabanovićev *Putopis* što je rezultiralo zaključkom, riječima autora, da autograf donosi kvantitativno mnogo više materijala koji mogu biti izvor podataka o naseljima i stanovništvu Hercegovine u 17. stoljeću kao i da je na brojnim mjestima u Šabanovićevoj knjizi Evlijin tekst pogrešno protumačen. Kroz cijelu knjigu autori stoga slijede autograf, donose prijevode dijelova koji se ne pojavljuju u Šabanovićevu prijevodu te uspoređuju opisane lokacije prema Evlijinu opisu iz 1664. godine sa stvarnim stanjem na terenu na početku 21. stoljeća.

Knjiga započinje uvodom u kojem autori donose metodologiju rada, biografiju Evlije Čelebija, kritičku analizu dosadašnjih izdanja rukopisa, diskutiraju o stavovima istraživača o istinitosti Evlijinih pisanja te na koncu govore o motivaciji, financijskoj i logističkoj strani Evlijinih putovanja te prolasku kroz Hercegovački sandžak.

Glavni korpus knjige podijeljen je na dva dijela (Prvi dio i Drugi dio). U prvom dijelu autori donose dva poglavlja kojima čitatelje upoznaju s povijesnim kontekstom vremena Evlijina putovanja, odnosno druge polovice 17. stoljeća. Poglavlje “Od srednjevjekovnog Huma do osmanske Hercegovine” donosi perspektivu hercegovačkih krajeva i uvid u promjene koje su se dogodile na političkom, gospodarskom, administrativnom i kulturnom polju za vrijeme dolaska Osmanlija na spomenuto područje. Perspektiva osmanske strane zastupljena je u poglavlju “Političke prilike u Osmanskom Carstvu u 16. i 17. stoljeću” gdje se поближе razmatra Kandijski rat (1645. – 1669.), sukobi na mletačko-osmanskom pogrančju te posljedice Kandijskog rata.

Drugi se dio odnosi na samo Evlijino putovanje, a podijeljen je u tri poglavlja. Prvo i drugo poglavlje služe kao orijentacijska poglavlja. U prvom (“O najčešćim osmanskim javnim građevinama u Hercegovini”) autori donose koncizan pregled materijalnih elemenata osmanske prisutnosti na nekom području, redom građevina poput džamija, hanova ili hamama. Drugo poglavlje (“Rajski vrt: Hercegovački sandžak u okvirima Evlijina putopisa”) posvećeno je razumijevanju Evlijina stila pisanja. Treće poglavlje (“Evlijino putovanje kroz Hercegovinu 1664. godine”) donosi opis puta slijedeći lokaciju po lokaciju stopama samog Evlije. Poglavlje je podijeljeno po lokacijama te su tako obrađena sljedeća mjesta koja je Evlija posjetio: Rudo, Prijepolje, Pljevlja, Čajniče, Foča, Nevesinje, Stolac, Ljubinje, Novi, Perast, Kotor i Risan, prelazak u Hercegovinu, Blagaj, Počitelj, Mostar i Konjic. Pri opisu svakog mjesta autori opisuju odakle je Evlija doputovao u samo mjesto, kako mjesto izgleda, tko njime upravlja, kakvog je sastava stanovništvo, ima li mjesto neku posebnost po kojoj se ističe i sl. Vrlo često donosi i povijest mjesta koju autori pojašnjavaju dodatnim informacijama kako bi današnji čitatelji mogli pratiti na što se Evlijin tekst odnosi.

Česte vrlo precizne informacije o ruti putovanja omogućile su autorima da i sami probaju rekonstruirati njegov put te ga slijediti automobilom. Na većini mjesta to je bilo moguće što pokazuje da i mnoge današnje prometnice slijede prometne i trgovačke rute 17. stoljeća, dok je na tek manjem broju lokacija put izgubljen ili nije prohodan automobilom.

Završni dio knjige donosi "Zaključak" (na hrvatskom, engleskom i francuskom jeziku) te iscrpne dodatke: "Rječnik pojmova (Važniji popisi vladara i namjesnika)", "Izvori i literatura", "Kazalo osobnih i geografskih imena" te "Bilješka o autorima". Knjiga je opremljena s dva bloka fotografija u boji nastalih prilikom posjete lokacijama s Evlijina putovanja. Na početku prvog bloka nalazi se zemljovid s rutom Evlijina putovanja. Fotografije čitateljima približavaju sadašnje stanje građevina, utvrda i mikrolokacija koje spominje Evlija u tada puno boljem stanju no što su danas, dok mnoge od njih više ne postoje. Autori upozoravaju i na primjetan nemar oko očuvanja bioraznolikosti, materijalne i nematerijalne kulturne baštine koju Evlija spominje, a danas je gotovo nestala ili se o njoj ne vodi briga (poput onečišćenja rijeka zbog čega izumire riblji fond, prisutnosti smeća na brojnim posjećenim lokacijama, uvrštavanja materijalnih i nematerijalnih elemenata kulture osmanske provenijencije u registre bosansko-hercegovačkih popisa kulture tek u posljednjih desetak godina).

Knjiga *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* autora Dijane Pinjuh i Anđelka Vlašića velik je doprinos istraživanju lika i djela Evlije Čelebija na razini nacionalnih povijesti Hrvatske i Bosne i Hercegovine, ali i svjetske akademske zajednice osmanista zainteresirane za ovu temu. Temeljena na minucioznom iščitavanju izvornog gradiva (autografa) predstavlja velik potencijal za suvremena istraživanja svih geografskih područja obrađenih u knjizi.

Osim toga, knjiga je izniman primjer multidisciplinarnog pristupa istraživanju u kojem dvoje autora povjesničara vrlo vješto kombiniraju standardno historiografsko proučavanje izvornika s etnološkom metodom terenskog rada. Na taj način ostvaruju poveznicu s današnjim vremenom te aktualiziraju mnoga pitanja čime još jednom pokazuju kako je akademski znanstveni rad itekako relevantan i potreban i današnjem suvremenom dobu.

Janja Kovač

Sarah Pink, *Emerging Technologies. Life at the Edge of the Future*, Routledge, Abingdon, Oxon, 2023., 168 str.

Knjiga *Emerging Technologies: Life at the Edge of the Future* britanske antropologinje Sarah Pink predstavlja kritičku analizu utjecaja suvremenih tehnologija na svakodnevni život. Kao osnivačica i voditeljica Laboratorija za istraživanje nastajućih tehnologija na Sveučilištu Monash u Australiji, Pink usmjerava pozornost na etičke, pravedne i odgovorne načine razvoja novih

tehnologija kroz interdisciplinarnu pristupe. U knjizi se obrađuje širok spektar tema vezanih uz nastajuće tehnologije, uključujući umjetnu inteligenciju (AI), automatizirano donošenje odluka (ADM), strojno učenje (ML), autonomne letjelice, radne robote te sustave za automatizaciju domova. Koristeći etnografske metode, Pink analizira percepciju i upotrebu ovih tehnologija te istražuje kako možemo zamisliti etičke budućnosti i uloge koje bi ove tehnologije trebale imati u budućnosti. Ključni koncept u knjizi je “život na rubu budućnosti”, koji naglašava složene, nelinearne odnose između tehnologije i društvenih promjena. Pink smatra da tradicionalni znanstveni pristupi više nisu dovoljni za razumijevanje svijeta oblikovanog tehnološkim promjenama te predlaže nove načine zajedničkog dizajniranja tehnologija i budućnosti, ističući interdisciplinarnu pristup temeljen na antropologiji budućnosti i dizajna.

Knjiga se ističe inovativnom strukturom koja odstupa od tradicionalne linearne naracije. Prvo i posljednje poglavlje knjige predstavljaju dva dijela naslova knjige, čineći okvir knjige, dok središnjih devet poglavlja predstavlja mrežu tema s jednorječnim naslovima, omogućujući dinamično i kritičko promišljanje o ulozi nastajućih tehnologija u društvu. Ova poglavlja strukturirana su kroz tri tematske niti: nastanak (engl. *emergence*), okolina (engl. *environment*) i tehnologije (engl. *technologies*). “Nastanak” istražuje anticipacijske i iskustvene koncepte budućnosti, povjerenja i nade, kako ljudi doživljavaju ulazak u nepoznato te kako svjetovi, stvari i procesi nastaju na rubu budućnosti. “Okolina” se fokusira na nevidljive, ali ključne elemente svakodnevnog života, poput podataka, zraka i energije te njihovu integraciju u svakodnevne odnose. “Tehnologije” istražuju budućnosti mobilnosti, domova i rada te to kako ljudi zamišljaju i oblikuju vlastite vizije s novim tehnologijama.

U prvom poglavlju knjige autorica analizira temporalne i prostorne dimenzije nastajućih tehnologija kroz prizmu medijskog predstavljanja, ističući kako se često prikazuju kao revolucionarne i transformativne za društvo. Na temelju petogodišnjeg etnografskog istraživanja tehnoloških vijesti, medija, izvještaja i akademskih radova, Pink zaključuje da razvoj tehnologije nije linearan ili unaprijed određeni, već je dugotrajan proces pun neizvjesnosti i čekanja. Ovo čekanje oblikuje prostor anticipacije, u kojem različiti dionici, poput vlada, konzultantskih firmi i političkih struktura, sudjeluju u oblikovanju budućih scenarija korištenja tehnologija. Pink naglašava ulogu konzultantskih firmi koje pomoću prediktivne analize upravljaju budućim rizicima, stvarajući “kulturu revizije”. Ovaj koncept, koji su istraživali antropolozi Chris Shore i Susan Wright, opisuje mehanizme koji reguliraju i kontroliraju budućnost, s ciljem veće transparentnosti i odgovornosti.

U poglavlju “Budućnosti” Pink istražuje složene načine na koje nastajuće tehnologije koegzistiraju s nesigurnim i nepoznatim budućnostima. U projektu “Dom” autorica je istraživala kako svakodnevne rutine, poput pranja rublja, otkrivaju anticipativne radnje koje strukturiraju našu svakodnevnicu i razumijevanje budućnosti. Te radnje, koje uključuju improvizaciju, ključne su za razumijevanje načina na koji ljudi prilagođavaju svoj život trenutnim okolnostima i oblikuju budućnost. Analiza osjećaja i razmišljanja ljudi tijekom obavljanja ovih rutinskih radnji pruža dublji uvid u implicitne načine anticipacije koji oblikuju to kako ljudi percipiraju svoj život. Koncepti povjerenja i nade, središnji u njezinu istraživanju, pružaju temelj za istraživanje procesa anticipacije i vizija budućnosti.

U poglavlju “Povjerenje” autorica razmatra koncept povjerenja kao ključan faktor u prihvaćanju nastajućih tehnologija, razlikujući kvantitativno i iskustveno povjerenje. Kvantitativni podaci pružaju objektivne informacije o razini povjerenja, dok iskustveno povjerenje omogućava razumijevanje konteksta u kojem se ono razvija i mijenja. Pink ističe da iskustveno povjerenje pomaže objasniti kako pojedinci i društva pristupaju novim tehnologijama u različitim situacijama te kako im povjerenje može biti presudno za usvajanje i integraciju tih tehnologija u svakodnevni život.

U poglavlju “Nada” Pink se fokusira na ulogu nesigurnosti u oblikovanju društvenih i tehnoloških odgovora na buduće izazove. Nesigurnost, prema Pink, nije samo prijetnja nego je i prilika za inovacije i razvoj novih rješenja. U nesigurnim vremenima ljudi se okreću nadi kao načinu suočavanja s nepoznatim, stvarajući vizije budućnosti koje mogu biti pravednije i održivije. Pink sugerira da je nada temeljna za stvaranje etičkih tehnologija i društava, jer ona motivira ljude da rade prema pozitivnim promjenama, čak i u kontekstu velikih neizvjesnosti.

U poglavlju “Podaci” autorica ističe važnost etnografskih pristupa u analizi podataka i njihova utjecaja na svakodnevni život i projekcije budućnosti. Ističe da podaci nisu neutralni, već su situirani u specifične društvene i tehnološke kontekste. Prema Pink, podaci postaju ključni alati za anticipiranje budućnosti, a njihova dinamika u svakodnevnom životu izražava se kroz metafore poput “vrijednosti” i “improvizacije”. Time se pokazuje kako podaci oblikuju ne samo ekonomske vrijednosti već i društvene i kulturne strukture te njihove buduće implikacije. Ona zagovara koncept “antropologije s podacima”, sugerirajući da etnografska istraživanja mogu pomoći u razumijevanju toga kako prediktivni narativi oblikuju društvene odnose.

U poglavlju “Zrak” Pink istražuje rastući značaj zraka kao ključnog elementa života i povezuje ga s ulogom automatiziranih tehnologija koje kontroliraju kvalitetu zraka. Iako ove tehnologije mogu poboljšati zdravlje i uvjete života, ističu se pitanja društvene nejednakosti, etike i odgovornosti. Antropološka istraživanja o disanju ukazuju na to kako kvaliteta zraka može oblikovati identitete i društvene odnose, dok zagađenje zraka može imati dalekosežne posljedice na svakodnevni život. Pink se posebno osvrće na projekt “Digital Energy Futures”, koji je istraživao upotrebu tehnologija za pročišćavanje zraka unutar australskih domaćinstava, potaknut kulturnim i ekološkim izazovima poput šumskih požara i pandemije bolesti COVID-19.

U poglavlju “Energija” autorica koristi dizajnersko-antropološki pristup za analizu interakcije između energije, tehnologije i ljudske svakodnevice. Naglašava nevidljive aspekte energije, kao što su monetizacija i potrošnja te istražuje različite temporalnosti i vizije budućnosti vezane uz energiju. Fokusirajući se na složenu povezanost energije, podataka i zraka, Pink zagovara etičke, pravedne i sigurne pristupe energetskim tehnologijama. Ona istražuje kako se osjećaji povjerenja i nade mogu iskoristiti za oblikovanje budućih tehnoloških paradigmi i energetskih sustava, kroz dizajnersko-antropološke metode koje promoviraju interdisciplinarnu suradnju i etičke ciljeve.

U poglavlju “Dom” Pink razmatra kako pametni i povezani domovi mijenjaju tradicionalni koncept doma kroz uvođenje automatizacije i tehnologija koje omogućuju daljinsko upravljanje, poput regulacije rasvjete, grijanja i drugih sustava. Ona ističe važnost ontološke sigurnosti koju dom pruža ljudima putem svakodnevnih rutina, osobito tijekom pandemije bolesti COVID-19, kada su pametni domovi postali centri digitalnih interakcija, posebno važni za starije osobe i osjetljive skupine. Međutim, Pink ukazuje na brojne etičke i sigurnosne izazove, poput pitanja privatnosti i prilagodbe tehnologija, ističući potrebu za novim etičkim standardima koji će osigurati da pametni domovi podržavaju društvene potrebe i individualne vrijednosti korisnika.

U poglavlju “Rad” autorica istražuje utjecaj novih tehnologija na budućnost rada u raznim industrijama, s posebnim fokusom na građevinsku industriju i socijalni rad. Kroz primjer robotskog zidara Hadriana, ilustrira kako tehnologije mogu ubrzati procese izgradnje, smanjujući troškove i povećavajući učinkovitost. Ističe kako su virtualni alati postali neophodni za održavanje komunikacije i pružanje usluga na daljinu u socijalnom radu tijekom pandemije koronavirusa. Iako tehnologije mogu olakšati rad, Pink ukazuje na važnost sigurnosnih i regulatornih standarda, kao i potrebu za daljnjim istraživanjima kako bi se osigurala optimalna primjena inovacija.

U poglavlju “Mobilnosti” Pink istražuje utjecaj novih tehnologija u mobilnosti, poput urbanih zračnih taksija i eVTOL letjelica. Ona ih promatra kao potencijalna rješenja za brži i praktičniji

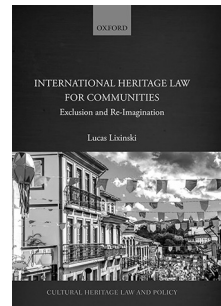
prijevoz, ali postavlja pitanja o njihovoj dostupnosti i ekološkoj održivosti, posebno s obzirom na izazove kao što su baterije i integracija s postojećom infrastrukturom. Naglašava važnost integracije društvenih aspekata u tehnološki razvoj mobilnosti kako bi se postigle održive promjene koje promoviraju socijalnu pravdu i ekološku odgovornost.

U posljednjem poglavlju Pink obrađuje koncept "života na rubu budućnosti", s fokusom na važnost sadašnjeg trenutka kao ključnog za oblikovanje budućih scenarija. Ona sintetizira teme iz prethodnih devet poglavlja i prikazuje kako različiti načini življenja na rubu budućnosti u različitim zemljama, kroz razne aktivnosti i iskustva, stvaraju prilike za novu refleksiju o tehnologijama. Pink poziva na nove teorijske i metodološke pristupe koji omogućuju istraživanje mogućih budućnosti, s naglaskom na narative nade kao alternativu dominantnim pesimističkim perspektivama o tehnološkoj budućnosti. Ona ističe važnost interdisciplinarnе suradnje, osobito između antropologije, dizajna i tehnologije, kao načina za bolje razumijevanje toga kako se buduće vizije oblikuju i primjenjuju u svakodnevnom životu. Koncepti neizvjesnosti, mogućnosti i anticipacije pružaju temelj za oblikovanje novih narativa nade i povjerenja za budućnost, potičući istraživače da bolje razumiju integraciju novih tehnologija u svakodnevni život.

Knjiga poziva čitatelje na kritičko i kreativno razmišljanje o budućnosti nastajućih tehnologija, njihovu društvenom utjecaju te njihovoj integraciji u svakodnevni život. Pink (2023: 141) naglašava da je nemoguće unaprijed predvidjeti sve posljedice istraživanja, jer je svijet neprestano u promjeni. Stoga, ključno je razviti strategije koje omogućuju efikasno korištenje novih spoznaja, potičući pozitivne promjene i inicijative za budućnost.

Ivana Štokov

Lucas Lixinski, International Heritage Law for Communities. Exclusion and Re-Imagination, Oxford University Press, Oxford, 2019., 314 str.

Melburnski profesor prava Lucas Lixinski novom monografijom nastavlja gdje je stao u svojem objavljenom doktorskom radu o međunarodnom pravu uopće povezanom s nematerijalnom kulturnom baštinom (2013), kada u finalnom dijelu knjige među mjerama očuvanja, nakon aspekata ljudskih prava i intelektualnog vlasništva, naglašava raspon lokalnih rješenja i širih smjernica za ugovorne odnose. Tu se nalazi i dio o osiguravanju sudjelovanja zajednice kao kolektivnog kustosa ili protagonista skupne kreativnosti kakav može lakše intervenirati na tržištu.

U novoj knjizi pažnja je zadržana na međunarodnom pravu, uvodeći nacionalne regulacije tamo gdje se radi o sudjelovanjima u međunarodnim tijelima. Možda se tako postavljena prečka

može činiti previsoka, no tako je osigurana koherentnost teksta i temeljito pročešljanje bitnih koncepata. Ovaj utisak ne vara već od prve rečenice u knjizi o onemogućavanju dolaženja do riječi lokalne zajednice u svih pet ključnih konvencija UNESCO-a o različitim vrstama baštine. Ako se u knjizi i ne radi o nacionalnim legislativama, polazna je konstatacija uspostavljanja statičkog shvaćanja baštine teritorijalizirane u državama, a ne među narodima (str. 3). Izvanpravna znanja se zbog političkih osjetljivosti gradnji identiteta kroz baštinu uzimaju definirana institucionalnim praksama, dok se pravo smatra zasebnim i presudnim za proceduru (str. 6-7). Pisac u tome vidi perspektive heterodoksnih, kritičkih studija baštine s pravom kao jednim od propitujućih diskursa i domorodnim definicijama u ravnopravnom položaju. Kao primjer nepravničkih perpetuiranja pravnih ortodoksija navodi restituciju (str. 11). Ogleđni primjer osvježenih pristupa mu je manifest koji je objavilo *Association of Critical Heritage Studies* (str. 12). U uvodu još slijedi dio o konzervacijskoj paradigmi konvencija i organizacija duboko utjecanih hladnim ratom i deklarirane apolitičnosti s izricanjem valorizacija podalje od lokalnih zajednica (str. 13-20), te terminološki pojašnjenja nepodvajanja prirodne i kulturne baštine, odnosa baštine i vlasništva te samog pojma lokalne zajednice ("grupe koje stvaraju i pridaju vrijednost baštini zbog njezine važnosti za njihov identitet", str. 22).

Drugo poglavlje (str. 27-65) posvećeno je definicijama, započevši s povijestima međunarodnih sporazuma. Od početka 20. stoljeća sudjelujuće su nacije utvrđivale pripadne vrijednosti kao "baštine naroda", sa zanimljivim historijatom obuhvata po opsegu i vrsti baštine. Po Drugom haškom protokolu iz 1999. godine zaštićena je i baština izvan Popisa svjetske baštine (objekti "velike važnosti" naspram "iznimne univerzalne vrijednosti" iz Popisa, str. 31). Iz razloga provedivosti međunarodnih sporazuma šira definiranja baštine su i carinska, usvajajući iz nacionalnih zakona starost kao kriterij, i to obično s kronološkim pragom (str. 33), s definicijskim prinosima bivših kolonijaliziranih zemalja (str. 34). Odatle dolaze naglasci na pokretnim kulturnim objektima, dok u repatrijacijskim sporazumima put do lokalnih zajednica utiru njihova duhovna i religijska značenja (str. 35). Zasebna, ali približavajuća definiranja kulturne i prirodne baštine sricana su od ovlaštenih stručnjaka, ne od izvorišnih zajednica raspravljanih dobara (str. 37). Od polaznih definicija stiglo se do provedbenih smjernica ne više o samoj konzervaciji baštine nego i o pridanim vrijednostima (str. 38). U tom se smislu posebno analizira utemeljivanje Povjerenstva za svjetsku baštinu po konferenciji u Stockholmu 1972. godine. Pod utjecajem nacionalnih parkova u SAD-u (ali i diktata stručnjaka, bez lokalnih zajednica) baštine se spajaju, ali se prevaga kulturne baštine objašnjava kao "fenomen koji također može biti i zbog konačnosti prirode dok kultura nastavlja cvjetati". Ipak je 1992. slijedilo nejasno definiranje kulturnih krajovalika, a kulturni i prirodni kriteriji objedinjeni su tek 2003. godine (str. 39). *Property* kao oznaka baštine kakva, pod nacionalnim suverenitetom, pripada čovječanstvu (str. 40) odvaguje se na osobitom terenu podvodne arheologije – ambijenata kulturnih dobara u prirodi s kronološkim definicijskim pragom i naslijeđenim reguliranjima nacionalnog suvereniteta taman i u tuđim teritorijalnim vodama, pri čemu su lokalne zajednice potpuno isključene ma gdje se nalazište nalazilo, s riječju stručnjaka kao prvom i zadnjom (str. 41-44).

U ovom se dijelu knjige o nematerijalnoj kulturnoj baštini govori od 45. do 49. stranice. Ona je još 1984. godine bila "nefizička baština", s vremenom mijenjajući termine ("folklor" zbog usmjerenosti na proizvode sve do banalnosti kakve su otežavale zajedničko imenovanje sa svetim značenjima, "riznica" kao paternalistička i zapadnjačka, "usmena baština" kao preuska, "tradicijaska kultura" zbog stvaralaštva živih kultura). Od Torinske konferencije udaljavalo se od "kulturnih objekata" i predmeta učinaka spram uključenih procesa (str. 47). Uspoređujući reperti pri kovanju novih definicija bili su intelektualno vlasništvo i ljudska prava, koncipirani prema budućnosti za razliku od eskapističkih shvaćanja baštine pod utjecajem arheologije (str. 49).

Potpoglavlje "Diskursi i isključenje" lokalnu zajednicu predstavlja kao pojam kakav je u vrijeme hladnog rata bio politički nabijen (str. 50). Put u procesnost kulture vodio je iz svršenog statusa

“dobra” u odvijanje “kulturnog dobra”, nepravničkim rječnikom udaljavajući predmet zaštite od građevine bolnice ili škole prema njihovim djelatnostima. “Zakon je evoluirao da određuje vrijednosti za zaštitu propisima današnjim i budućim naraštajima ili društvu u cjelini, prije nego pojedinom posjedniku određenog objekta” (str. 51). Tim se putem stiglo do zaštite odnosa zajednica, a ne statusa vlasnika, što je otvorilo prostor antropološkoj kritici pojma “dobra” kao zapadnjačkog koncepta, blisko njegovu komodifikacijskom propitivanju i opovrgavanjima kao sredstva kolonijalističkih podjarmljenja (str. 52–53). Sa samom “baštinom” umjesto “dobra” također su dotaknute jezične prilagodbe konvencija za lokalne primjene (“ljudi” umjesto “spomenika”, “funkcije” umjesto “objekata” i “održiva i razvojna baština” umjesto “konzervacije”, str. 55), čemu nisu išla u prilog uvođenja pojmova bez njihovih teorijskih razrađivanja i spuštenih s nadnacionalne i nacionalne na lokalnu ili manjinsku razinu, nominalno nepomirljivih sa samom “konzervacijom” (str. 56). Na to se nadovezuje dio o “Ponovnom razmišljanju o vlasništvu”. Kako smatra pisac, “vrijeme je obnoviti te narative o ulozi baštine pred vlasništvom [...] više usredotočene na zajednice kao središnji dio definicije, vrijednosti i očuvanja ovog javnog dobra. Tek onda će kozmopolitske vrijednosti zastupane međunarodnim baštinskim pravom i napose od UNESCO-a doista napredovati” (str. 64).

Treće poglavlje je analiza dionika međunarodnog baštinskog prava (str. 66–105). To su: države, stručne organizacije (s posebnom analizom stvaranja njihovih ekspertiza i uloge stručnjaka u međunarodnim režimima baštine), muzeji i zajednice. Odnos države i stručnjaka pisac naziva oligopolijom (str. 66). Status stručnjaka kao vanjskih ugovornika Savjeta Europe asocira kolonijalnoj ostavštini antropologije (str. 72). “Lekcija baštinskih stručnjaka i AHD-a (ovlaštenog baštinskog diskursa, str. 242), čak i u relativno dobro definiranom ambijentu UNESCO-a, općenitije podučava međunarodno pravo kako je stručnjačka klasa podmitljiva i prirodno će naginjati sluzenju svojih vlastitih unutrašnjih svrha radi očuvanja kao sudionika potrebnih u legalnim procesima” (str. 75). U zasebnoj raspravi AHD konstatira kako diskurs ne odražava objekt, već ga tvori, posljedično stvarajući baštinu od stručnjaka. “Stručnjaci kulturne baštine ne samo da opisuju što je kulturna baština, oni faktički stvaraju (ili uništavaju) baštinu njihovim potvrđivanjem kako se nešto kvalificira (ili ne) kao ‘baština’” (str. 75), čime se opasnosti po pridavane vrijednosti otvaraju konceptualnim razdvajanjem prošlosti od sadašnjosti. Hladni rat je bio razlogom postupnom kopnjenju sudjelovanja građanskih udruga i udruženih gradonačelnika s početka UNESCO-a jer su stručnjaci bili “neutralniji”, s kozmopolitskim tonom i udaljavanjem od lokalnih zajednica (str. 76). Promjena stavova se razabire u Preporuci o povijesnim urbanim krajolicima iz 2011. godine za više lokalnog sudjelovanja, dok su obnovljene smjernice za NKB iz 2010. ostale iste i u njihovoj reviziji 2016. godine: lokalne zajednice ne bi trebale biti samo pitane za upućeni pristanak u postupcima već bi im imala biti i prepuštena kontrola. “Zajednice bi trebale biti kadre kontrolirati značenje svoje baštine i njezina različita korištenja. Na svoj su način zajednice definirane i opravdane zbog svoje baštine i ta je baština njegovana i održavana stvaranjem zajednice” (str. 83).

Izvan kolonijalističke ostavštine muzeja u metropolama (str. 85) u odvijajućim se utvrđivanjima i ostvarivanjima kulturnih vrijednosti postavlja pitanje o tome tko predstavlja muzejsku javnost – mještani ili stručnjaci, s privilegiranom pozicijom turista (str. 86). Izravnija povezivanja s baštinom se kod lokalnih zajednica, premještajući se iz domene *object-oriented* (str. 87) u *community-controlled museology* sa stvaranjem umjesto konzumacije baštine (str. 88). U “Zajednicama” (str. 94–105) su stvaratelji baštine konstatirani kao objekti postupka, informanti stručnjaka (str. 95). Baština je referentna točka okupljališta, s opasnošću ponavljanja prijašnjih struktura dominacije. Osaživanje uloge stručnjaka zbivalo se usporedno s depolitizacijom folkloru (u Francuskoj kao demontaža višijevskog programa) i posljedičnom ahistorizacijom struke (str. 96–97). Zajednica je time postajala sastavnim dijelom predmeta baštine (str. 98) u rukama benevolentne spasilačke etnografije (str. 99). U tome pisac vidi perspektivu u hibridnim

forumima za dijalošku demokraciju od Michela Collona, putu iz dokumentarne u participativnu stručnost (str. 101), s primjenljivim obrascem u *World Heritage Indigenous Peoples Council of Experts* (str. 103). Ovdje se pisac, pored baštine i vlasništva, vraća na ugovorne odnose pri kakvima lokalna zajednica ne mora biti jedini lokalni dionik u čuvanju baštine (str. 104).

Četvrto poglavlje obrađuje temporalitete međunarodnog baštinskog prava (str. 106–126), u kojem se fiksiranje vremena baštine vezuje za stručnjake, a procesi uz zajednicu (str. 107) polučujući apolitičku paradigmu konzervacije (str. 108). Uloga baštine u zaliječivanju posljedica rata i genocida podsjeća kako “temporaliteti igraju ulogu u definiranju gdje je baštini mjesto u široj slici” (str. 121). Put iz takvih dilema predstavljaju i poštovanja ljudskih prava (str. 122) u kakvima je pristup zločincu i žrtvi još širi od toga (str. 123). U petom se poglavlju (str. 127–167) nad ozračjem takvoga *res extra commercium* (str. 128) analiziraju tržišni odnosi, od međunarodnih sporazuma preko ekonomije baštine i proizvodnje značenja do razvoja i alternativnih međunarodnih foruma. Rasprava rekapitulira put od ekonometrike ulaganja i puke statistike zaposlenosti lišenih konteksta do nenovčanih vrijednosti u kulturnom kapitalu (str. 143). Kulturne industrije su imale premošćivati ekspertno shvaćanje baštine kao zapreke razvoju, s poticajem shvaćanja različitih razvojnih potencijala uslijed financijske krize 2008. godine (str. 146). UNESCO-ov zazor od ekonomije važnima je učinio zbivanja u *World Tourism Organization* (str. 148–152) i *World Trade Organization* (str. 153–157). Ekonomski se dio rekapitulira potpoglavljem o učincima na sudjelovanja zajednica. Iz kuta manjina i Trećeg svijeta, uslijed turističkih monologa kao repliciranja kolonijalizma, “baština je za druge” (str. 159). Ostaje dilema “Je li regulirano međunarodno tržište kulturne baštine održivo?” (str. 164–167). Tko odlučuje kad komodifikacija zainteresirane stranke dovede za stol (str. 166)? Tržišni odnosi propituju ustaljene razdiobe, pa ni komodifikacija nije samo posljedica već mogućnost razvoja (str. 167).

Odnos baštine i okoliša pretresa se u šestom poglavlju (str. 168–193). Zaštita okoliša je “održivi razvoj” u Radne smjernice Povjerenstva svjetske baštine uvela tek 2015. godine (str. 172). “Slabi jezik” tih propisa (str. 176) nije odagnao “Mračne strane održivog razvoja” (potpoglavlje na str. 178–179), poprištu prezervacionističkog koncepta djevičanskog stanja i konzervacionističkog čuvanja resursa za buduće naraštaje (str. 179). Temu održivog razvoja (str. 239) kao komponente identiteta (str. 180–184) pisac analizira na primjeru glazbe marimba kod potomaka afričkih robova u Latinskoj Americi. Zbivanje s najvećim povišenim koraljnim atolom primjer je uključivanja zajednice (str. 185–189). Mogućnosti i rizici (str. 189–193) tiču se baštine predodređene prošlošću, gdje bi izraz *custom* bio umjesniji od *tradition* (str. 189). Baština kao resurs očite primjere dobre prakse uključivanja lokalnih zajednica dovodi iz zaštite prirode. “Baština i održivi razvoj su koncepti koji idu ruku pod ruku”, lokalnim zajednicama značeci i zdravstvo ili školstvo (str. 192).

Završna poglavlja su “Primjena i provođenje međunarodnog baštinskog prava” (str. 194–230), “Svijetle i tamne strane međunarodnog baštinskog prava” (str. 231–240) i sam zaključak (str. 252–258). Kao kritičnu točku postupaka pisac ističe registracije (*listing*, dalje na str. 236, 244 i 255), s raspoloživim fondovima namijenjenima izradama ekspertiza (str. 210). Tamo gdje se njime omogućuje sudjelovanje nedržavnih stručnjaka i predstavnika zajednica forma je tek konzultativna (str. 212). “Problem sa sistemom nije njegova politizacija, već tko se može čuti u ovoj (sada otvoreno) politiziranoj areni” (str. 215). U tome je primjena koncepta nematerijalne kulturne baštine uvela bitne promjene (str. 216, 229). U osvrtnu na oslanjanje o druge sisteme pisac poseže za presudom Međunarodnog kriminalnog suda u slučaju Al Mahdi zbog uništavanja Timbuktua 2012.–2013., kad je kazna odmjerena po Strugarovoj za bombardiranje Dubrovnika, ali više ne zbog “zločina prema čovječnosti” iz presude ICTY-a već po važnosti uništenih ustanova (knjižnica, škola) za zajednicu (str. 223). Paralela obnovâ u Timbuktuu je popravak Starog mosta (str. 226). Takvo se “pravo na kulturu” (str. 238) nadovezuje na niz ljudskih prava (str. 240, 246–248).

Mandatna ovlaštenja država, stručni monolog u AHD-u i paradigma konzervacije pisca dovodi do ocjene da “ako su UNESCO-ovi instrumenti nad baštinom tako nevjerojatno uspješni u zbrojevima ratifikacija, to se dijelom ima zahvaliti tome koliko su zaštitnički pred državnim suverenitetima” (str. 244). Takav se zazor nastavlja prvom rečenicom zaključka: “Sistem međunarodnog baštinskog prava ne radi u korist zajednica; više od toga on se prividno usredotočuje na baštinu kao cilj sam za sebe i, čineći tako, privilegira ulogu stručnjaka ili kooptiranje baštinskih procesa od temeljnih državnih vrijednosti poput suvereniteta i teritorijalnosti.” Pojedinačno djelovanje stručnjaka pritom je podregulirano ili samoregulirano. Zajednicama je propitivanje kroz ljudska prava otežano neprilagođenošću za grupe, uz politička podozrijevanja (str. 252), ili podrazumijevanjem kako stručnjaci govore i za njih. Zbog ovakvih prijedora i shvaćanja zajednica kao prepreka u vizijama starih izvornosti dokumenti poput Povelje iz Burre još uvijek nemaju međunarodni oblik (str. 253). Usljed pravne fragmentiranosti i neusklađenosti već i polaznih značenja, poput “baštine”, “ako baštinski zakoni žele biti shvaćeni ozbiljno u svojim preklapanjima sa zajednicama i drugim točkama povezivanja s međunarodnim propisima i širim političkim poretkom, teoretičarima i praktičarima bi se moglo preporučiti takve veze ostvarivati pojmovima osvježenim s lica mjesta, skoncentriranim na zajednicu, prije nego čekati da se pojave odnekle drugdje” (str. 254). Takve su mjere provedive u nacionalnim zakonodavstvima, kao i u samim UNESCO-ovim tijelima već i bez dodatnih sporazuma (str. 258).

Knjiga Lucasa Lixinskog nastavlja pravnički niz determiniranja kulturne baštine kakav je u godinama pred donošenje Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine čovječanstva stvarao Marc Denhez, a pri njezinu donošenju Janet Blake. Osim kataloga problema vješto su istaknuti izgledi i perspektive, daleko izvan međa sela ili četvrti iz naslova – dapače, i dalje odlučujuće u uredima vlasti i kabinetima profesije. Izlaganje svega na par mjesta traži pravničke upućenosti i svojim je općim tonom namijenjeno široko zainteresiranoj javnosti, koja će se organizacijom teksta i kazalima u tome lako moći snaći.

Jadran Kale

Žarko Paić, Izgledi nadolazeće filozofije. Metafizika, kibernetika, transhumanizam, Mizantrop, Zagreb, 2023., 351 str.

Epistema, znanost kao sveobuhvatno područje s težnjom ka spoznaji čovjeka i svijeta, iz perspektive doba koje se oslanja na eksperiment i istraživanje ne nalazi više svoje uporište. Knjiga *Izgledi nadolazeće filozofije: metafizika, kibernetika, transhumanizam*, objavljena 2023. godine u izdanju Mizantropa, prema riječima samog autora, predstavlja *appendix* petoknjžja *Tehnosfera*. Kroz deset poglavlja profesor Žarko Paić predstavlja suvremena pitanja odnosa filozofije

i suvremenih znanosti, ne napuštajući bit filozofije od iskona jer, kako piše već u uvodu, “ono što je od samog nastanka filozofiji uskraćeno, a to je da bude posve ‘praktično’, ‘pragmatično’ i ‘utilitarno’ znanje o svijetu, postaje njezina najviša moguća ‘zadaca’” (str. 17). Za filozofiju je nastupilo doba otvorenosti mišljenja koje se odmiče od jednoznačnosti te se, kako ističe Paić, položaj filozofije uspostavlja iz otvorenosti ontologija koje vodi mišljenje događaja. Upravo ova knjiga u samo središte postavlja odnos mišljenja kao planiranja i konstrukcije i mišljenja kao događaja bitka, odnosno, kako to naziva Heidegger, *računajuće* mišljenje i mišljenje kao *osmišljavanje*. U prvom poglavlju knjige upravo otvorenost mišljenja, zbog nemogućnosti fizike da odgovori na temeljna pitanja o početku stvaranja svemira, ostavlja prostora za filozofe kao metafizičare. Također, u istom poglavlju već sam naslov “Događaji bez horizonta? Kozmologija i astrofizika” uvodi nas u novost u Paićevu radu, filozofska analiza kozmologije i astrofizike.

Kako bismo uopće mogli shvatiti što je to što nadilazi pojam prirode, Paić ističe kako “umjesto Aristotelove ideje kako spoznaja bitka kao takvoga mora biti sama sebi svrha bez ikakve vanjske koristi, novovjekovni je obrat u shvaćanju znanja posve instrumentalan”, pozivajući se na Francisa Bacona, koji tvrdi da se navedeno ne odnosi samo na znanost već i na shvaćanje područja od politike do kulture (str. 70). U novovjekovnom načinu mišljenja, prema Heideggeru, matematika zasjeda na sami vrh, a u *računajućem* mišljenju već je na djelu promjena shvaćanja bitka, što navodi na zaključak da nije riječ o promjeni pojma prirode, nego o promjeni u shvaćanju biti bitka (str. 71). Kada se govori o novovjekovnoj paradigmi, govori se o znanosti koja svoje zakonitosti veže još uvijek uz prirodu, no *tehnološki obrat* shvaća prirodu kao umjetnu prirodu (*A-nature*). Kako piše Paić: “*Bit* tehnološke promjene očito se može sažeti u tome da umjesto teorijskog pristupa bitku bića sada otpočinje razdoblje vladavine laboratorijskog istraživanja života koji ulazi u sva područja odnosa između *prirode* i čovjeka” (str. 78). Primjećujemo da se život, čovjek, priroda naglašavaju i upotrebljavaju na neki način kao strane riječi. Vraćajući se nanovo na Hegela i Heideggera, autor pristupa prije svega promijenjenom shvaćanju same prirode koja je rezultat prirodnih znanosti jer “priroda više nije otvorenost i neposrednost bitka kao takvoga, već djelo čovjeka koji više ne *proizvodi* i ne *stvara* (*poiesis-creatio*) po uzoru na božansku samodjelatnost” (str. 104). Također, napušta se i pojam paradigme u filozofijsko-političkom smislu, a ovdje se Paić poziva na Thomasa S. Kuhna, koji paradigmu uvijek koristi u relacijskom smislu spram revolucije u znanosti. “Promjena paradigme (*paradigm shift*) upućuje na nužnost prihvaćanja ne tek novih teorija i njihovih kategorijalnih određenja, diskursa i jezičnih iskaza nego ponajprije govori i radikalnome obratu u ideji znanstvenog istraživanja” (str. 154). Kroz cijelu se knjigu proteže vrlo bitna promjena filozofije koju je nužno shvatiti ako želimo da se njezin dijalog sa znanostima nastavi. U suvremenoj filozofiji pojam događaja je taj od kojeg se kreće s mišljenjem. Klasična metafizika time gubi svoju čvrstinu u opstanku. Navodeći kako je “ključna riječ početka mišljenja kao metafizike u Grka *mudrost*”, dok kraj obilježava upravo ono što nudi “moć slobodi istraživanja bitka, bića i čovjeka – *znanost*”, Paić postavlja pitanje o onome što povezuje taj početak i kraj u zapadnjačkoj metafizici (str. 177). Kraj metafizike zahtijeva razumijevanje Hegelova pojma apsolut, kao i poteškoće u takvim nastojanjima koje uzrokuje suvremenost koja je “već realizirani sklop kibernetike koja nadilazi svaku ontologiju kao takvu i umjesto bitka, biti čovjeka i bića u cjelini računajući planira i konstruira *posthumano stanje* s onu stranu životinje-čovjeka-stroja” (str. 179). Može li *tehnosfera* biti apsolut? Može, ako shvatimo da tehnologija nije *tehnosfera* jer se u njoj još uvijek nalazi metafizičko pojavljivanje bitka, Boga, svijeta, čovjeka. Dakle, tek bez tog četvorstva, bez transcencije, imanencije, supstancije i bez subjekta može se govoriti o *tehnosferi* kao apsolutu. Heidegger *temeljnomo formom tehnolojskog mišljenja* naziva mišljenje kraja metafizike, a Paić iznosi dvoznačnost takve forme prema vlastitom shvaćanju *tehnosfere*. Ona je “fundamentalno-aplikativna”, odnosno tehnologija i znanost pripadaju sada u ono zbiljsko, pritom pazeći da taj pojam shvatimo kao proizašao iz tehnološke konstrukcije. Ona i je “tehnološko-epistemološka”, točnije, u doba prevlasti umjetne inteligencije o računalnih strojeva, tehnološko je mišljenje ono koje

se uzima kao mjerodavnost spoznaje i znanja. Hannah Arendt u svom najutjecajnijem djelu *Ljudsko stanje* (1958) nudi pregled razvoja demokracije i političkog razmišljanja. Za Arendt pojam slobode predstavlja najvažniji politički pojam, dok Paić nadodaje da “sloboda pripada biti političkog djelovanja kao nesvodiva bezrazložnost s težnjom ozbiljenja najviših metafizičkih mogućnosti koje su čovjeku uopće dane. Arendt slijedi Aristotela do te mjere da zagovara stav kako se samo u ljudskom djelovanju, a koje obuhvaća praktični svijet etike i politike, događa kontingentna narav odluke o nadolazećem” (str. 243). Arendt, na čiji je rad uvelike utjecao sam Heidegger, zapravo je u neprestanom dijalogu s Marxom, pa tako smatra da problem otuđenog rada postaje kompleksniji u 20. stoljeću, kada rad vrši prijelaz u ono što sama Arendt najavljuje kao “tehnoloznanstveno artikuliranje neljudske strukture apsolutne produktivnosti kao umjetnoga života” (str. 247). Također, Paić ističe kako je Arendt, uz Carla Schmitta, jedina pristupila pitanju “o uvjetima i mogućnostima slobode kao pretpostavke svake zbiljske politike u svijetu” (str. 257). O krizi humanističkog obrazovanja Paić govori polazeći prije svega od odnosa sveučilišta i tehnosfere. Naime, STEM-područja vidi kroz Heideggerovu postavku da “tehnika određuje bit znanosti, a ne obratno” koja pak predstavlja direktnu prijetnju jeziku i na njemu zasnovanom mišljenju (str. 269). A kako li napisano utječe na umjetnost? “Nastankom i usponom dizajna kao *znanosti o umjetnome*, još će više umjetnost biti svedena na tehnologiziranje životnog svijeta i otuda će njezin oslobađajući potencijal stvaralaštva postati načinom djelovanja *tehnogeneze* nakon što digitalna simulacija u potpunosti ovlada svjetovima proizvodnje *umjetnog života*” (str. 270). U poglavlju o transhumanizmu kao posthumanom stanju Paić naglašava spot između posthumanizma i transhumanizma te, suprotno Sorgnerovu prijedlogu metahumanizma kao vida rješenja, navodi kako je bit u tome da “čovjek prestaje biti mjerom svih stvari na njegovu putu spram vlastite rastjelovljenosti” (str. 313). Kraj filozofije, barem onakav kraj kako ga doživljavamo u svakodnevnom smislu, ovdje samo znači početak otvaranja novih pitanja o nekim drugim začecima, odnosno, kako na samom kraju knjige piše Paić, “filozofiju kao mišljenje nadolazećeg vremena nemoguće je izbjeći čak i kad joj se poput bezobzirnih suvremenika tehnoloznanstvene konstrukcije svjetova u liku astrofizike i kozmologije upućuju riječi prijekora i prezira” (str. 350).

Ana Gruić Parać

Suzana Marjanić, Umjetnost performansa i kinizam. Izvedbena linija otpora, Durieux, Hrvatska sekcija AICA, Zagreb, 2022., 678 str.

Suzana Marjanić objavljuje znanstvene studije i članke na temu povijesti i teorije umjetnosti performansa u Hrvatskoj od 2000. godine u magazinu za izvedbene umjetnosti *Frakcija*, kao i niz intervjuva u dvotjedniku za kulturu i društvena zbivanja *Zarez*, potom u trotomnom izdanju *Kronotop hrvatskog performansa: od Travelera do danas* (Institut za etnologiju i folkloristiku,

Udruga Bijeli val, Školska knjiga, Zagreb, 2014) i u knjizi u kojoj sumira dotadašnja istraživanja *Topoi hrvatskog performansa: lokalna vizura* (HS AICA i Durieux, Zagreb, 2017), nastaloj u okviru Godišnje nagrade HS AICA. Suzana Marjanić smatra se najvažnijom istraživačicom, kroničarkom i promotoricom umjetničke prakse performansa u Hrvatskoj, bitnog umjetničkog medija 20. i 21. stoljeća, od njegovih proto- i predperformativnih praksi i oblika do suvremenog trenutka. U trećoj knjizi posvećenoj isključivo lokalnoj umjetnosti performansa koju smješta u širi kulturni i socijalni kontekst, *Umjetnost performansa i kinizam: izvedbena linija otpora* objavljenoj u listopadu 2022. godine (na 648 stranica, u suizdanju HS AICA-e i Durieuxa iz Zagreba), u genealogičkom konceptu povijesti autorica donosi nove uvide u povijest lokalne umjetničke prakse performansa, cjelovito sintetizirajući novu fazu istraživanja povijesti umjetnosti performansa u Hrvatskoj. Osobito je izraženo kontekstualno smještanje tih praksi u pojedine povijesne okvire, ali i ideološko-političke situacije te njihova analiza i objašnjenje u raznim diskurzivnim okvirima (rodnom, društvenom, političkom, ideologijskom i slično, na primjer posebna je cjelina u knjizi posvećena feminističkom – uključivo kritiku neo-liberalnih rodni režima, ali i političkom performansu). Knjiga je iznimno aktualna, zahvaljujući prikazu recentnih pojava, izložbi i manifestacija u području istraživanja, naročito u poglavlju “Disimulacije maske blizanačkih pandemijskih godina 2020. i 2021.” koje se referira na pandemijsko razdoblje i utjecaj pandemije na područje istraživanja u 2020. i 2021. godini, kako to zamjećuje recenzent dr. sc. Leo Rafolt, te povezuje ovo s prethodnim autoričinim izdanjima zamjećujući da “iz *Kronotopa* autorica pritom preuzima i naslov prvoga poglavlja o umjetnosti performansa kao izvedbenoj protezi kinizma, koji Foucault određuje kao ispunjenje istinskog života ali i kao zahtjev za radikalno drugačijim životom, a iz *Topoa* nastavlja dijadu umjetnosti performansa na razmeđu između osobnoga i političkoga”. *Kronotop – topoi – kinizam* od 2014. do 2022. godine je i “putanja” na kojoj autorica uočava i kako umjetnost odgovara na transformaciju publike.

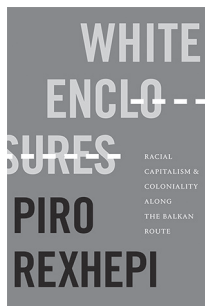
Prije nego kompromis i harmonija, homogenizacija i harmonizacija, upravo je konflikt ono što čini srž javnoga prostora. Percepcija umjetnosti u javnom prostoru, čak i kad je to samo gledanje, nije pasivna, ona ne ostavlja nepromijenjenim ni umjetničko djelo ni promatrača, tj. publiku. Projekti opisani u knjizi često su usmjereni na neizvjesne situacije ili nedorečene performativne narative, na proturječja, ponavljanja ili uporne pokušaje inzistiranja na preuređenju prostornih i društvenih odnosa. Umjetnost koja je javna sudjeluje u političkom prostoru, ili ga stvara, i ona sama jest prostor kojim privajamo političke identitete, prema Chantal Mouffe, za koju je javni prostor stvoren isključenjima te pokušajima da se izbrišu tragovi tih isključenja. Izlaženje umjetnosti u javni prostor, izjednačavanjem javnog i političkog prostora te pojavom aktivističke umjetnosti sedamdesetih godina prošlog stoljeća, bilo je istodobno s Lefebvrevom teorijom društvenog prostora stvorenog i strukturiranog u raznim konfliktnim procesima, kao i “prava na grad”. Prema Miwon Kwon, u modernizmu je pod umjetnošću u javnom prostoru podrazumijevana skulptura koja je “dekorirala” ili “obogaćivala” urbane prostore. U suvremenom dobu umjetnost “kao javni prostor” težila je integriranju umjetnosti, arhitekture i okoliša/ambijenta, a umjetnici su surađivali s planerima kontinuiranog urbanističkog razvoja grada. Sljedeća je faza umjetnost u javnom interesu (engl. *new genre public art*) koja se više bavi društvenim pitanjima negoli arhitektonskim kontekstom, surađujući radije s društvenim grupama i zajednicom negoli s profesionalcima. Gabriel Rockhill, pobornik radikalne povijesti, u svojoj knjizi *Radical History and the Politics of Art* nudi terminologiju koja je prikladna za ispitivanje političkog potencijala umjetnosti u javnom prostoru. Tako odnos umjetnosti i politike kao društveno-političkih praksi inherentnih načinima produkcije, širenja i recepcije estetskih praksi naziva *socijalna političnost* (engl. *social politicity*). U tom smislu poseban naglasak je stavljen na analizu tri razine društvenosti koje uvodi Rockhill prilikom analize umjetničkih projekata: produkciju, cirkulaciju, recepciju.

Javni prostor je, prema Chantal Mouffe, stvoren isključenjima, primjerice beskućnika, te pokušajima da se izbrišu tragovi tih isključenja. Prije kompromisa i harmonije, homogenizacije i harmonizacije, upravo je konflikt ono što čini srž javnoga prostora. Povijest umjetnosti, prema mišljenju Rosalind Krauss, odbija sve što je transpersonalno u povijesti, stil, društveni i ekonomski kontekst, arhiv, strukturu, stoga je pristup jedne kulturne antropologinje povjesničarsko-umjetničkoj temi potreban i nužan. U tradicionalnoj povijesti umjetnosti, ikonografija i ikonologija slike su simptomatske ili karakteristične za određenu kulturu. U umjetnosti performansa, umjetnik ne stvara više imaginarne i utopijske realitete, već je umjetnička izvedba način života i model akcije u postojećem stvarnom svijetu, nakon situacionističkog dokidanja granica umjetnosti i života. Splitski Peristil Suzana Marjanić promatra kao forum izvedbi otpora, *Crveni Peristil* (10./11. siječnja 1968.) kao Maljevičev (crveni) kvadrat i potom njegov *re-enactment* (*re-doing* ili reintrepretaciju), *Crni Peristil* (10./11. siječnja 1998.) kao Maljevičev crni krug. Autorica ga čita, a on je “mrlja na duši svakog pojedinca koji bi mogao doprinijeti da stvarnost bude drugačija a to ne čini” (Igor Grubić), kao prvu akciju i provokaciju s podlogom građanske samoinicijative devedesetih. Na primjeru *Antimuzeja* Vladimira Dodiga Trokuta i *Paranoia View Art* Tomislava Gotovca *aka* Antonia G. Lauera autorica uspostavlja različitu definiciju aktivističkog pristupa dvojice umjetnika – kod Trokuta ontološkog, a kod Gotovca političkog aktivizma. Suzana Marjanić u knjizi opisuje dva Gotovčeva kontraposta na zagrebačkoj tzv. Džamiji (Domu HDLU-a) kao izvedbene devedesete (“Sve je režija, sve je u stvari neka vrsta zavjere”, reći će Tomislav Gotovac 1998., svoj pristup temeljeći na paranoji koja [...] je drugi naziv za teoriju zavjere, za opću režiju. Opća režija je vidljiva.”). *Egalité, Fraternité, Liberté, Jebalite – Pad Bastilje* bio je naziv Gotovčeva performansa održanog 14. srpnja 1991. na godišnjoj izložbi Saveza hrvatskih društava likovnih umjetnika s obzirom na političko značenje datuma (14. srpnja, pad Bastille). Prvotan naslov performansa bio je *High Noon – performance – Hommage to Glenn Miller*, u sklopu Gotovčeva koncepta *Paranoia View Art*. U drugome dijelu performansa pokušao je u Planićevoj fontani plivati u maniri sinkroniziranoga plesa u filmu *Bal na vodi* (*Bathing Beauty*, 1944.) Georgea Sidneyja. Naime, navedeni je film odabrao zbog toga što je *Bal na vodi* u Jugoslaviji prvi put prikazan tek 1951. godine, a pritom se prikazivao punih šest mjeseci i samim time označio je, Gotovčevim riječima, početak potrošačke revolucije u bivšoj Jugoslaviji. *Straža na Rajni*, performans iz 1994. godine u kojemu umjetnik nag stoji na kupoli Doma HDLU-a okrenut prema I/istoku u pravcu onovremenoga neprijatelja, bio je *hommage* filmu *Straža na Rajni* (u režiji Hermana Shumlina, 1943). Osamdesete su godine prošlog stoljeća za Suzanu Marjanić u ovoj knjizi “kraj/h etnomita o političkom bratstvu i sestrinskom jedinstvu: performativna i akcionistička dekada”.

Lokalna umjetnost performansa devedesetih je “izvedba otpora”. Navode se i neke ključne urbane intervencije, od gerilskih izvedbi do kustoskih platformi te prenosi email V. D. Trokuta kustosici Aniti Zlomislčić u vezi performansa *Atributivna participacija: Nebesko vjenčanje crvene i plave, projekt, dvojni rad*. Antimuzejski *postscriptum* zapis je o Trokutovoj akciji *Muzejska patka* (1984.). Potom, sobe umjetnika su za Suzanu Marjanić “koncept/uala umjetnosti i života”. Knjiga završava recentnim primjerima umjetnosti performansa – protiv neoliberalne distopije ili “Dolje ovaj sistem koji nas vodi u *Nikuda!*” (Martin Breclj), na dva primjera – Almissa Open Art i njegovo (prvo) pandemijsko izdanje 2020. godine, i Adria Art Annale (AAA). Posebno je poglavlje knjige posvećeno ritualu i izvedbi skulpturalnog performansa (gdje bih izdvojila drvene halje Ivane Popović, fresko-slikane, rukom rađene kao citati avangardnih konstruktivističkih pregača Ljubov Popove, na primjer s motivom bijele kokoške koja gleda u nebo kojim prolazi bombarder), kao i medijskim kritičkim reakcijama na Miyu Križanić, temeljenim na specifičnim japanskim subkulturama nastalim od šezdesetih godina do danas, izgrađenih na japanskoj djevojačkoj kulturi *onna no ko bunka* i kulturnim fenomenima *shōjo* i *kawaii* (kultura slatkih lica, ljudskih i ne-ljudskih, npr. *Hello Kitty*).

Za omot knjige dizajner Nikola Križanac koristio je fotografije objekta i s njime povezane akcije u javnom prostoru Borisa Bućana, *Laž* u Zagrebu i Grazu 1973. godine. Na poledini omota je *still* fotografija iz videofilma *Laž* (kamera: Goran Trbuljak) koji dokumentira kako policija skida transparent s natpisom “laž” (njem. *Lüge*) s pročelja zgrade u središtu Graza. Dozvolu objave ovih materijala dao je autor osobno, napisavši u emailu od 31. kolovoza 2022.: “Ja nemam ništa iz tog vremena, MSU – oni su to izlagali na svojim zidovima. Ako vam je to dobar ambijent, oni su to morali snimati profesionalno na svojim zidovima. Meni je to čak bolja scenografija, jer sam ja taj rad tempirao tako da će na tim zidovima nakon nekog vremena postat umjetnost (naravno ja ne mogu sugerirati drugima mišljenje o tom radu, i tako sam to ostavio u zrakopraznom prostoru na tumačenje svakoga.)”

Silva Kalčić

White Enclosures. Racial Capitalism and Coloniality along the Balkan Route, ur. Walter D. Mignolo, Catherine E. Walsh, Duke University Press, Durham, London, 2023., 200 str.

Piro Rexhepi je albanski istraživač čiji se profesionalni rad fokusira na politiku religije, seksualnosti i kolonijalnosti u međunarodnim odnosima, s posebnim naglaskom na odnos između Balkana i Bliskog istoka. Prethodni rad se suočavao s presijecanjem politike proširenja Europske unije sa seksualnim pravima, istražujući produkciju islamofobije u većinski muslimanskim zemljama na Balkanu. Njegovo istraživanje u Institutu za proučavanje religijske i etničke raznolikosti Max Planck (MPI-MMG) propitivalo je načine na koje politika očuvanja u Sarajevu i Solunu potiče urbanu obnovu, gentrifkaciju i europeizaciju, imajući drastične učinke na živote migrantskih i marginaliziranih urbanih zajednica. Rexhepi ima doktorat iz politike na Sveučilištu Strathclyde (Glasgow, Škotska), a njegov rad o rasizmu i granicama duž balkanske izbjegličke rute objavljen je u nizu medija unutar i izvan akademske zajednice.

White Enclosures: Racial Capitalism and Coloniality along the Balkan Route trenutno je jedinstvena sistematična studija koja istražuje povijest rasiziranja muslimanskih i romskih zajednica u istočnoj Europi, unutar koje se Balkan pojavljuje kao ključni prostor intenzivne i koordinirane proizvodnje bjeline kao sredstva za suzbijanje bilo kojih mogućih oblika solidarnosti. Unatoč intenzivnoj povijesti isprepletenih imperija na tom području, Balkan je rijetko postavljen pod mikroskop kao globalno mjesto *rase* i kolonijalnosti. Postavljajući Balkan upravo u tu složenu isprepletenost globalnih tenzija i izmjena, autor tvrdi da prostorna integracija postsocijalističkih teritorija i ljudi u zadnja tri desetljeća u euroatlantsko ograđivanje služi ne samo za osiguranje njegovih graničnih područja nego i za novačenje istočnoeuropskih radnika kao sredstva za rješavanje zahtjeva za jeftinom radnom snagom i opadanja bijele demografije. Time se pokreću

temeljna pitanja o prirodi ograđivanja, ne samo kao suvremenog zgrušavanja bijelog svijeta koji obrubljuje kolonijalno-kapitalističko akumulirano bogatstvo unutar euroameričkih prostora kroz raširene i međusobno povezane granične karceralne režime oko prijelaza (SAD-Meksiko, EU/Mediterranski prolaz i balkanska ruta) već i kao kontinuiteta kolonijalnih formacija rase sklone jačanju bijele demografije na svojim rubovima. Od pokušaja ispravaka seksualnosti postotomanskih muslimanskih subjekata, nesvrstane jugoslavenske solidarnosti između muslimana drugog i trećeg svijeta, solidarnosti između *queer* i trans osoba, do raseljavanja Roma i suvremene pojave karceralnih tehnologija za izbjeglice duž balkanske rute, Rexhepi se kreće zanemarenim graničnim zonama Balkana kako bi popratio prošle i aktualne pokušaje geopolitičkog ograđivanja bjeline kao i napore određenih skupina da se odupru politici rasnog kapitalizma. Autor si za cilj postavlja istraživati o dekolonijalnim balkanskim rutama kroz perspektivu rasiziranih i koloniziranih zajednica koje su na prvom mjestu i u središtu regionalnih povijesti, uz njihove poveznice s većim geografskim područjima oslobođenja.

Ono što je bitno naglasiti, i što određuje ton za čitanje knjige, jest to da, prema autorovim riječima, njegov rad proizlazi iz godina razočaranja onim što je napisano o Balkanu te vrstama pitanja i povijesti koje se pišu iz te regije. Uviđa nerijetko prešućene i odsutne povijesti koje su duboko povezane, no ipak se samo usputno spominju. Daljnja se motivacija gradi kroz frustracije usmjerene prema dominaciji prostornih studija nad regijom i raznim lokalnim suradnicima koji nadograđuju na vrlo specifičnom razumijevanju onoga što se događa na Balkanu i što on zapravo jest. Spominje autorice poput Marije Todorove i Kristen Ghodsee, za koje smatra da reproduciraju i normaliziraju problematične pristupe Balkanu. Opisuje to kao vrstu ekstraktivizma gdje su zapadni akademici gradili svoje karijere na leđima rasiziranih zajednica proglašavajući ih odgovornima za strukturalno i sustavno nasilje koje su proživljavale. Za cilj si također postavlja ispričati povijest zajednica koje ne prodiru u misaoni prostor navedenih znanstvenika, prvenstveno *queer* i trans zajednice (djelom jer je i sam bio LGBTQ aktivist devedesetih godina). Rexhepi smatra da kada se bavite marginaliziranim skupinama kao takvima i ne postavljate ih središnjim dijelom svog rada, onda se jednostavno radi akademska kritika i reproducira se rasizam. Takva motivacija omogućila mu je svježju perspektivu bez reproduciranja poznatih, "nacionalnih" referentnih okvira što mu je pomoglo uvidjeti obrasce koji se ne uklapaju u te nacionalne granice (modernizirani i institucionalizirani hijerarhijski rasni i rodni poredak te početak biopolitičkog upravljanja populacijom). Također se htio pozabaviti manjkom kritike prema kolonijalnosti i modernosti i time kako je to utjecalo na regiju. Njegovo korištenje okvira režima kolonijalizma nadovezuje se na njegov cilj da poremeti prostorne i vremenske okvire dosadašnjeg proučavanja regije. Nadalje, periodizacije poput postkolonijalizma ili postsocijalizma Rexhepi kritički sagledava kao posebne trenutke proizvodnje znanja i organizirane temporalnosti, kao kakav politički projekt, a ne samo kao trivijalne periode. Smatra da dekolonijalnost omogućuje razmatranje tih vremena točno onakvima kakva jesu; tj. pruža uvid u eurocentrične okvire koji za cilj imaju daljnje jačanje eurocentrične perspektive svijeta. Zato kritiku kolonijalnosti, rasnog kapitalizma i modernosti kao sukonstitutivnih procesa smatra ključnom za dublje otkrivanje široke povijesti nasilja izvan tih uskih trenutaka.

Knjiga se dijeli na dva dijela i pet poglavlja koje zaokružuju uvod i zaključak te ekstenzivni popis literature, bilješki i indeks. Prva tri poglavlja dovode u pitanje rasne afirmacije bjeline i njihove kolonijalne genealogije skrećući pažnju na previdene trenutke i pokrete panislamske solidarnosti i strategije otpora u dekolonijalizacijskim procesima hladnoga rata. Rexhepi se posvećuje ljudima i sjećanjima koji su prkosili pokušajima izgradnje europskih bijelih ograđenja, prikazuje rad aktivista, rehabilitaciju imperijalističke prošlosti od strane baštinske industrije, kao i provedbu rasnog i vjerskog poretka na Kosovu kako bi iskreno pokazao kako su muslimanski i romski narodi na Balkanu povijesno bili suočeni s isključivanjem, sekularizacijom i geopolitičkim

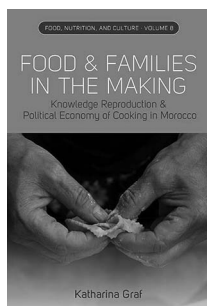
brisanjem. Drugi dio povezuje geopolitičko s političkim tijelom, promatrajući kako trajne posljedice kolonijalnih povijesti i rasizirani odnosi moći stvaraju posebne vrste subjektiviteta kroz seksualnost kao intimniji prostor gdje se provodi euro-američka geopolitika kroz tjelesne granice/odredbe. Autor u uvodu dočarava sliku malog grada u južnoj Bugarskoj, Asenovgrada, i njegovo susjedstvo Loznicu gdje je 2017. godine izbila tučnjava između lokalnog bugarskog kajakaškog tima i lokalnih muslimanskih i romskih stanovnika. Sukob je započeo kada su ti stanovnici pokušali spasiti Bugarku koja se utapala, no dočekale su ih rasističke uvrede kajakaškog tima koji je trenirao na jezeru. Osam Roma naknadno je uhićeno i optuženo za prekršaje, kajakaški su članovi napustili incident bez ozljeda, a rasistički skupovi protiv "agresije Roma" počeli su se masovnije okupljati dok se unutar par tjedana nisu proširili i ostatkom Bugarske. Knjiga započinje ovom pričom zato što je Rexhepi htio naglasiti kako naizgled mali i namješteni činovi ograđivanja oko romsko-muslimanske zajednice u jednoj periferiji mogu biti povezani s kontinuiranim transformacijama zapadnjačke zavjere o "bijelim zamjenama" u euro-američke politike bijelog ograđivanja.

Prvi dio knjige započinje poglavljem "Nonaligned Muslims in the Margins of Socialism: The Islamic Revolution in Yugoslavia" u kojemu se prikazuju životi i suradnički rad Alije Izetbegovića i Melike Salihbegović (muslimanskih bosanskih aktivista i intelektualaca koji su uhićeni u doba komunističkog režima), na temelju kojih se ilustrira kako su *underground* i subverzivni pokreti, skupa s programima i imaginarijima koji nadilaze kapitalističko-socijalističke hladnoratne "izbore", nastojali popraviti nanesenu kolonijalnu štetu. Drugi dio poglavlja nadograđuje prvi prikazujući kako su poslijeratne debate o "islamskoj prijetnji" podarile svježi dah postojećim kolonijalnim rasnim imaginarijima. Time pokazuje da rasizam u istočnoj Europi nije postsocijalistički fenomen, već da su rasizirane vjerske hijerarhije oblikovale politiku tog područja i tijekom socijalizma. Ograđena područja nisu fiksne cjeline, iako je to možda poželjni rezultat. One zahtijevaju razvoj, interaktivnost, uporne procese unutar kojih se geopolitički poredak stalno oblikuje prema aspektima kolonijalnog, kapitalističkog, i transnacionalnim infrastrukturnama, institucijama i sjećanjima na hladni rat. Drugo poglavlje "Historicizing Enclosure: Refashioned Colonial Continuities as European Legacy" usmjerava svoj pogled k obnovi habsburških kolonijalnih prostora i obrazovnih institucija u Bosni koje su pod skrbništvom Europske unije te ispituje načine na koje je nekadašnja okupacija danas integrirana u kolektivno europsko sjećanje kao vrsta kulturnog nasljeđa (a ne kao čin kolonizacije). Nadalje, posebnu pozornost posvećuje načinima na koje Islamska zajednica regrutira i promiče to habsburško kolonijalno podrijetlo koristeći ga poput kakve prakse regulacije za određivanje prihvatljivih oblika lokalnih praksi Islama, prikazujući ih kao "uvezene iz arapskog svijeta". Tako bijeli ograđeni prostori nastaju kroz svojatanje i rekuperiranje bijele povijesti, arhitekture i artefakata. Rexhepi smatra da kvalitetno proučavanje dekolonijalnih ruta na Balkanu znači ne samo *od-promišljati* nacionalne povijesti i načine na koje se rasno prestrojavanje s bjelinom spaja u regionalnu renesansu rasističkih politika, već zahtijeva pozicioniranje same regije unutar konteksta širih povijesti anticolonijalizma. Na tom tragu, treće poglavlje "Enclosure Sovereignities: Saving Missions and Supervised Self-Determination" odmiče se od Bosne do Kosova i Albanije. Zapčinje opisom organiziranog otpora protiv Međunarodne kontrolne komisije postavljene 1913. godine u Albaniji s ciljem uspostavljanja privremene neovisnosti unutar šireg konteksta postotomanske rekonfiguracije europskog graničnog teritorija na Balkanu. Autor ovakve međunarodne misije sagledava kao rane atlantističke pokušaje prisvajanja tih graničnih područja kroz sekularizaciju i pribavljanje postotomanskog stanovništva i prostora kroz privremene oblike suvereniteta te ih uspoređuje sa suvremenim oblicima nadziranog suvereniteta na Kosovu. Poglavlje se dodiruje geopolitičkog konstruiranja i strukturiranja rase za što Rexhepi smatra da se oslanja na neodređenosti i proturječja time što bijeli balkanski muslimani iz takve perspektive djeluju bijelima onda i samo onda dok su predmeti europskih struktura isključivanja i kontroliranja.

Kumulativni učinci kolonijalnih povijesti pokreću daljnje vrste rasnih i rodno uvjetovanih odnosa moći koji utječu i potiču ostale aspekte života, prema kojima se kolonizirani i rasizirani subjekt postavlja naspram bijelog heteroseksualnog muškarca. Drugi dio knjige započinje četvrtim poglavljem "(Dis)Embodying Enclosure: Of Straightened Muslim Men and Secular Masculinities" i posvećuje se seksualnom "ispravljanju" homoseksualnih ili *queer* muslimana. Rexhepi u prvome dijelu poglavlja analizira konstrukciju albanskog heteroseksualnog muškarca ne samo kao patrijarhalnog prototipa već i kao zaboravljenog predislamskog borca bijele rase, služeći se slikama i imaginarijima nenormativnih albanskih tijela kako bi kroz povijesnu leću postavio raspravu o heteronormalizaciji. Sagledava kako se brige o heteroeuropskoj orijentaciji Albanaca iskorištava protiv *queer* muslimana i postavlja ih kao *duha* otomanske prošlosti koja ugrožava albansku usredotočenost ka Europi, dok se s druge strane izvlači suosjećajan narativ prema homoseksualcima kako bi se pogurao albanski europski napredak. Drugi dio poglavlja proučava načine na koje geopolitičko ograđivanje granica duž balkanske rute posreduje kroz modernost/kolonijalnost roda te kako kontrola eurohomoemancipacijom djeluje kao alat uz koji se predstavljaju poželjna tijela i tijela koja su određena za destabilizaciju. Tijela ostaju u središtu promatranja i u petom i završnom poglavlju "Enclosure Demographics: Reproductive Racism, Displacement, and Resistance", gdje se Rexhepi oslanja na terenski rad, političke debate, glazbu i masovne medije kako bi ustvrdio da su procesi vezani uz sustavno ograđivanje romskih i muslimanskih zajednica vođeni demografskom panikom koja je nastala zbog percipiranih prijetnji seksualnih, rasnih i vjerskih razlika. Prvi dio poglavlja donosi prikaz toga kako se preoblikovanje rasizma okrenulo k nasilnom oruđu za ugradnju postsocijalističkog rasnog i karceralnog kapitalizma putem privatizacije javne imovine koja se odvija kroz deložacije, rušenja i napade na rasne zajednice i izbjeglice u duhu obilježavanja europskih geopolitičkih graničnih područja. Druga polovica poglavlja prati glazbenu scenu i glazbu kao produktivni prostor *queer* antirasističkog otpora. To se prvenstveno vrši kroz interpretacije glazbe bugarskog romskog glazbenika Azisa, za čiju umjetnost Rexhepi tvrdi da je preklapanje i sjecište postotomanske i postsocijalističke pop glazbe gdje ne samo da se suočava s heterorasističkom mržnjom, već razotkriva i njeguje nemirne duhove prošlosti kroz odbijanje skrivanja i povlačenja.

White Enclosures: Racial Capitalism and Coloniality along the Balkan Route iznimno je gusta, unikatna i zahtjevna studija koju bih (s oprezom) preporučila i najležernijim hobistima čiji interesi naginju u smjeru istočnoeuropske geopolitike. Nije nimalo zahvalan zadatak ukratko je dočarati, a svako pojednostavljanje djeluje kao uvreda prema autoru i njegovu uspjehu. Djelo je komplicirano s razlogom – ono stručno i studiozno, ali istovremeno jako intimno, ulazi u noviju povijest (koju vječito prate *gulovi* starije ere) rasizma i isključivanja na Balkanu kroz zamršene priče koje euro-američke analize dosad nisu pravično i pošteno odrađivale. One su ih pojednostavljivale na nizove sukoba umjesto da prodiru pogledom iza zastora. Proces čitanja nije bio ležeran, a knjiga zahtijeva trenutke predaha i introspekcije. Bilo to zbog kolopleta emocija s kojima se suočavamo, bilo zbog minucioznog istraživanja i stila pisanja, ili zbog prestrojavanja dosad usađenog "znanja" koje bi možda bilo potrebno korigirati i nadograditi. Iako bi se knjiga mogla dodatno obogatiti pristupačnijim i konkretnijim življenim primjerima muslimanskog ili migrantskog otpora prema nametanju rasnog i rodnog ograđivanja, Rexhepi je nesumnjivo stvorio rad koji je ključan za daljnje razumijevanje i dekodiranje Balkana kao graničnog mjesta proizvodnje i reprodukcije bjeline.

Vilma Benković

Katharina Graf, *Food and Families in the Making. Knowledge Reproduction and Political Economy of Cooking in Morocco*, Bergham Books, Oxford, 2024., 234 str.

U svojoj knjizi *Food and Families in the Making* Katharina Graf ispisiuje i istražuje svakodnevnicu, rituale, običaje i prakse vezane uz svakodnevne poslove vezane uz hranu triju obitelji nižeg ekonomskog statusa iz Marakeša. Istraživanje autorice slijedi provjerene etnografske metode dubinskih (i opetovanih) intervjua te promatranja sa sudjelovanjem iz kojega nastaju gusti opisi svakodnevnih kuhinjskih i kulinarskih ritmova, a kroz koje je potom moguće dubinski promatrati slojevitost praksi, njihovo kulturno, simbolično, društveno i ekonomsko značenje unutar ideje prijenosa i reprodukcije znanja, ali i značaja što ga svakodnevno kuhanje ima za samorealizaciju žena unutar patrijarhalnog društvenog okvira.

Svoje istraživanje, realizirano u sklopu rada na doktorskoj disertaciji na londonskome SO-AS-u, autorica planira i provodi tijekom nekoliko godina, nastojeći uz kritičko i analitičko promatranje svakodnevna kulinarstva (kojemu svakako pripada i planiranje i nabava namirnica), također biti i dijelom samog transfera kulinarskog znanja. Na tragu Suttonova razumijevanja prijenosa kulinarskog znanja šegrtovanjem onima iskusnima u pripremanju hrane kod kuće, Graf preuzima aktivnu participativnu ulogu *maloga od kužine* svojim trima marakeškim kazivačicama, Fatimzahri, Rachidi i Aichi. Graf svoju osnovnu tezu o naravi privatnog i svakodnevnog kuhanja gradi na ideji multisenzornosti, iznova kroz cijelu knjigu naglašavajući da je kuhanje aktivnost u kojoj aktivno sudjeluju sva osjetila te da je pritom pitanje temporalnosti ključno za razumijevanje dnevnih i tjednih ritmova domaće hrane. Namjera je toga metodološkog postupka prikazati kuhanje kao utjelovljeno znanje te razumjeti procese reprodukcije toga znanja. Nadalje, u nastojanju da pruži kontekstualiziranu sliku uloge hrane unutar (re)produkcije obiteljskog života, Graf nastoji istražiti te razotkriti šire promjene materijalnog i društvenog konteksta u odabranom urbanom okruženju. Knjiga Katharine Graf, jasno i logično strukturirana, ipak ponegdje ostaje tek opširnim, gustim opisom marokanske svakodnevne obitelji nižeg ekonomskog statusa te njihove prehrane. No treba naglasiti da vrijednost ove knjige leži u tome što ne zapada u zamku istraživača prehrambene kulture koji prečesto svoja istraživanja temelje na promatranju kulinarskih i potrošačkih praksi pripadnika srednje ili više klase. Tako se osim domaćeg kulinarstva, istražuju i svakodnevne strategije snabdijevanja hranom u okolnostima više ili manje (trajne) materijalne oskudice, kada su žene prisiljene pomno balansirati između prikladne, zdrave, poželjne i pristupačne hrane.

Svoju knjigu Graf gradi ritmično izmjenjujući analitička poglavlja i terenske bilješke s gustim opisima kupovanja namirnica, pripremanja jela i određenih obroka te zajedničkog jedenja koje i dalje predstavlja središte obiteljskog života u promatranj zajednici. Tako je knjiga Katharine Graf strukturirana u pet poglavlja koja ritmično oponašaju put namirnica od trgovina i tržnica do kuhinje te naposljetku do zajedničkog stola, koji Graf smatra središnjim mjestom reprodukcije obiteljskih vrijednosti, ali i osnovnim mjestom gdje se producira i reproducira "prava ženstvenost", brižni hraniteljski rad koji za Graf predstavlja osnovnu sastavnicu (samo)

nametnuta ideala ženstvenosti za autoričine kazivačice. Istodobno, vješto napisanim etnografskim vinjetama, kako ih sama naziva, Graf opisuje i svoj put od kuhara početnika (kojemu je dozvoljeno tek povremeno obaviti kakvu nezahtjevnu kupovinu na tržnici ili jednostavnu radnju u kuhinji) do iskusne i vješte kuharice sposobne pripremiti kompleksan marokanski obrok unutar obitelji koje istražuje, a potom i u svome obiteljskom okruženju mnogo kasnije. Tako autorica kroz šest autorefleksivnih interludija analitičkim poglavljima, potcrtava svoje osnovne teorijske okvire, teze i zaključke svih pet poglavlja.

Nastojeći argumentirati svoj pogled na društvenu reprodukciju koju odražava hraniteljski ženski rad, Graf će uključiti niz teorijskih koncepata, primjerice Suttonovo gledište da je kulinarska vještina medij koji organski povezuje materijalnost proizvodnje hrane s društvenom prirodom njezine potrošnje. Uvodeći u svoju raspravu Bourdieuv koncept "habitusa", Graf kuhanje razumijeva kao repetitivnu praksu koja internalizirajući vodi i oblikuje kulinarske postupke koji uvijek iznova predstavljaju neprekinuti dijalog onoga koji kuha sa svojom hranom i okolišem. Ingoldov pak koncept "obrazovanja pažnje" (engl. *education of attention*) omogućit će autorici da proces stjecanja kulinarskog znanja definira kao multisenzorni i kontinuirani proces koji započinje mnogo prije samoga aktivnog sudjelovanja u procesu pripreme obroka. Spojivši navedene, ali i niz srodnih kulturnoantropoloških, socioloških te filozofskih ideja i koncepata, Graf postavlja temelj svoje etnografije prehrane u Maroku.

Dok će prvo poglavlje kontekstualizirati autoričin istraživački put u Maroku s obzirom na društveni i geografski kontekst Marakeša, ali i postaviti ritam obroka kao jedan od osnovnih svakodnevnih ritmova obiteljskog života, drugo će poglavlje pružiti čitatelju uvid u ekonomske aspekte pripremanja *dobre i prikladne hrane* sagledane kroz interakciju svojih kazivačica sa samim namirnicama, njihovom kvalitetom te načinima procjenjivanja, biranja, kupovanja i vrednovanja kupljenih namirnica. Marakeš, kao i ostatak Maroka, nije prostor široke standardizacije i državne regulacije tržišta hranom te se svakodnevno snabdijevanje hranom odvija u procesima pregovaranja u trgovinama i tržnicama, u odnosima postupno izgrađenog povjerenja prema trgovcima hranom, ali, što je možda još značajnije, unutar simboličnih koncepata vrednovanja hrane. Suvremeni Maroko poznaje dva vernakularna koncepta vrednovanja hrane – *beldi* koji predstavlja dobru/domaću/izvornu hranu te *rumi* koji predstavlja hranu koja je strana/neizvorna/loša. Pojmu *beldi* hrane, odnosno razlikovanju od namirnica i hrane koji su označeni kao *rumi*, Graf posvećuje cijelo poglavlje, ali i poneki rad nastao u vrijeme pripreme doktorske disertacije. Naime, naizgled jednostavno oprečno postavljeni, *beldi* i *rumi* nisu uvijek lako raspoznatljivi ni jasno određeni. Naime, osim što je hrana koja je *beldi* uzgojena ili prerađena u Maroku, što pripada tradicijskoj kuhinji, *beldi* također za potrošače predstavlja i hranu s kojom imaju sentimentalni ili nostalgičan odnos. *Beldi* predstavlja hranu na kojoj se odrastalo i koja dolazi iz kraja odakle pojedinac potječe. Prema takvome shvaćanju, ono što je nekome *beldi*, drugome može ne biti, i to neovisno o tome je li namirnica lokalno uzgojena, s imanja malih proizvođača, ili uzgojena na prirodan način. Usložnjavajući svoju analizu *dobre hrane* Graf zaključuje da je vrednovanje hrane u Maroku iznimno osobno, omogućeno multisenzornim znanjem te etičkim i moralnim stavovima žena koje pripremaju hranu za svoje obitelji.

Središnji dio autoričine analize, odnosno značenja što ga kuhanje ima za žene u Marakešu, donosi treće poglavlje "Culinary Connectivity: Negotiating Womanhood and Family Meals". U njemu Graf ispituje etnografiju ženskih svakodnevnih poslova, kojima uz pripremanje hrane za obitelj, pridaje i visok osobni značaj za onoga koji hranu priprema. Učenje kulinarskih, ali i moralnih vrijednosti, ispravno uočava Graf, započinje mnogo prije nego što osoba uzme kuhaču u ruke. Kuhanje i moralni stav prema hrani, ideji kakva bi morala biti da bi bila dobra za zdravlje, ali i ugodna za osjetila, prenosi se ranom uronjenošću u senzorne, materijalne i društvene obrasce pripreme i dijeljenja hrane.

Svakodnevno pregovaranje i reproduciranje društvenih i kulturnih obrazaca pripremanja hrane odvija se unutar patrijarhalnoga okvira, koji sve poslove vezane u hranu prepušta ženskim članovima obitelji, čak i u okolnostima kada muškarci ne mogu biti ili nisu zaduženi za privređivanje. No dvostruko opterećenje za žene, toliko često tematizirano u nebrojenim radovima, ne pokazuje se u ovom istraživanju kao prostor moguće emancipacije ili narušavanja ustaljenih obrazaca za žene lošijeg ekonomskog statusa u Marakešu. Ženska zrelost znači samostalnost u brizi za prikladnu i dobru prehranu svojih ukućana, za što je presudno njezino znanje kojim bira i pregovara nabavljajući namirnice na tržištu neopterećenom zaštitom potrošača u europskom smislu. Biti prava žena znači posjedovati kulinarsko znanje, pomno planirati i svakodnevno kuhati. Mada danas mnoge marokanske žene imaju priliku obrazovati se i izaći na tržište rada koje im potencijalno donosi i financijsku neovisnost, a time i ranije osnivanje vlastita kućanstva gdje ne vlada načelo senioriteta (što je slučaj u višegeneracijskim domaćinstvima), istraživanje Katharine Graf pokazuje da je simbolična uloga svakodnevnog kuhanja i dalje značajna za ženski osjećaj identiteta koji proizlazi iz samostalnog pripremanja hrane za vlastitu obitelj. Prostor pregovaranja s tradicijskim modelima obiteljskog života i ženskih uloga u njemu ne nalazi se u odbacivanju ženskog brižnoga rada, već u otporu prema podložnosti starijim ženskim članicama domaćinstva pod čijim se budnim i stručnim okom odvijaju svi aspekti poslova vezanih uz hranu. Čak i u slučajevima stalnog ili povremenog zaposlenja, motiviranog isključivo ekonomskim nužnostima, tradicijski model ženstvenosti koji se relacijski ostvaruje u okviru brižna, vješta i upućena pripremanja hrane i dalje ostaje nenarušen. No, Graf nije naivna te shvaća da globalni procesi, kao i tržište polako mijenjaju kulinarske prakse i navike. Jednako tako priznaje i argumentira promjene ili svojevrsno širenje kulinarskih znanja i autoriteta koji iz njega proizlazi. Dok je nekoć sav autoritet bio u rukama najstarije ženske članice obitelji, danas ulaskom novih jela i namirnica, učenjem i širenjem znanja ne samo u kuhinji nego i čitanjem kuharica, praćenjem medija te osobito interneta, mlađe žene svojim znanjem proširuju i diversificiraju utabane prehrambene obrasce, ali i mogu mnogo ranije dokazati svoju vještinu i poboljšati svoj (simbolični) status unutar obitelji.

Knjiga Katharine Graf pruža zanimljiv uvid u dio kulture prehrane Marakeša, barem što se tiče privatnoga kuhanja koje se odvija u okolnostima kronične materijalne oskudice. Ispisujući precizne i iscrpne, guste opise pripremanja hrane, Graf nažalost tek vrlo rijetko dopušta da čujemo glas njezinih kazivačica da bi opisala iskustvo svakodnevnog pripremanja hrane, ali i okuse i ukuse, moralne i etične okvire koji oblikuju i odražavaju osobitosti ovoga kulinarskog sustava.

Jelena Ivanišević